

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

ФАКУЛЬТЕТ ПЕДАГОГІКИ, ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

КАФЕДРА ПЕДАГОГІКИ ТА МЕТОДИКИ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

**РОЗВИТОК ДІАЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ
РОЗВИВАЛЬНОГО НАВЧАННЯ**

**Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти - другий (магістерський)**

Виконала:

студентка 6 курсу, 631 групи

ЛУНКАШ ДІАНА СТЕПАНІВНА

Керівник: д.пед.нак, проф. **Романюк С.З.**

*До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № 4/1 від 16 листопада 2021 р.*

Зав. кафедрою_____ проф. Романюк С.З.

ЧЕРНІВЦІ – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3-7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ДІАЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ РОЗВИВАЛЬНОГО НАВЧАННЯ.....	8-46
1.1. Розвиток діалогічного мовлення молодших школярів як актуальна педагогічна проблема.....	8-21
1.2. Особливості формування діалогічного мовлення учнів молодшого шкільного віку.....	21-33
1.3. Розвивальне навчання як чинник формування діалогічного мовлення учнів початкових класів.....	33-44
Висновки до розділу 1	45-46
РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК ДІАЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ РОЗВИВАЛЬНОГО НАВЧАННЯ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.....	47 - 81
2.1. Стан формування в учнів початкових класів діалогічного мовлення в теорії і практиці вивчення української мови	47-58
2.2. Система вправ для формування діалогічного мовлення молодших школярів на уроках української мови в умовах розвивального навчання	59-68
2.3. Методичні рекомендації щодо розвитку діалогічного мовлення учнів 1 – 4 класів засобами розвивального навчання на уроках української мови.....	69-79
Висновки до розділу 2.....	80-81
ВИСНОВКИ.....	82-84
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	85-95
ДОДАТКИ.....	96-117

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена еволюційними тенденціями в початковій освіті, пов'язаними з важливістю здійснення мовної освіти молодших школярів на інноваційній основі; недостатньою розробленістю теоретико-методичних аспектів даної проблеми; підвищенням вимог до якості мовної освіти учнів молодшого шкільного віку; тим статусом, який займає діалогічне мовлення в методиці вивчення української мови.

Згідно положень концепції Нової української школи, одним із пріоритетних напрямів сучасної освіти є формування комунікативної компетентності особистості. У новому Державному стандарті мета початкової освіти визначається як «всебічний розвиток дитини, її талантів, здібностей, компетентностей і наскрізних умінь, формування цінностей, розвиток самостійності, творчості й допитливості» [25]. У цьому контексті особливого значення набуває осмислення наукових положень та практичного досвіду забезпечення розвивального навчання у початковій школі. На думку авторів технології розвивального навчання, пріоритетності набувають колективні форми роботи, адже у початковій школі учні опановують першу сходинку уміння вчитися - співпрацю з дорослими й однокласниками. Означений характер діяльності забезпечує формування в учнів тих умінь, які визначені новим Державним стандартом початкової освіти як наскрізних: «уміння висловлювати власну думку усно й письмово, критичне та системне мислення, здатність логічно обґрунтовувати позицію, творчість, ініціативність, уміння конструктивно керувати емоціями, оцінювати ризики, приймати рішення, розв'язувати проблеми, здатність співпрацювати з іншими людьми» [25].

Діалогічне мовлення у науковій літературі трактується як «комунікативний акт, у якому має місце зміна ролей мовця і слухача. Він відбувається в певній ситуації спілкування і є її продуктом. Ситуація спілкування охоплює обстановку, в якій відбувається розмова, стосунки між

співрозмовниками, мовленнєве спонування і процес діалогізування» [32, с.38]. У межах мовленнєвого акту кожен з учасників виступає по черзі і як мовець, і як слухач. Отже, діалог - це така форма мовлення, у процесі якої відбувається безпосередній обмін взаємопов'язаними та взаємозумовленими висловлюваннями.

Діалогічне мовлення, як і будь-який інший вид мовленнєвої діяльності, є мотивованим. Проте, в умовах навчальної діяльності мотив може виникнути не завжди. Тому для організації ділового мовлення молодших школярів важливо створити такі ситуації, які спонукали б їх до діалогу. У цьому аспекті важливого значення набувають засоби розвивального навчання.

Розвивальне навчання - це новий, на відміну від пояснювально-ілюстративного, активно-діяльнісний тип навчання; враховує і використовує закономірності розвитку дитини, пристосовується до її рівня та особливостей. Таке навчання відбувається у зоні найближчого розвитку дитини, це орієнтація навчального процесу на потенційні можливості учня і на їх реалізацію. Навчальна інформація повідомляється не для репродуктивного відтворення, а у процесі спеціально організованої різнобічної діяльності. Тобто, у навчальний процес вноситься особистісний і діяльнісний акценти, які дуже важливі у процесі розвитку діалогічного мовлення молодшого школяра. Як зазначає Леся Охріменко, «технологія розвивального навчання передбачає такий процес діяльності учнів, у ході якого кожна дитина самостійно або з допомогою вчителя може осмислити мовний матеріал, творчо застосувати його в нестандартних умовах та свідомо запам'ятати для подальшого навчання» [61, с.128]. Особливого значення у цьому процесі набуває організація і відбір навчального матеріалу, використання прийомів проблемного навчання, творчих завдань, вправ, дидактичних ігор тощо.

Уміння вести діалог, підтримувати його - одне із найважливіших комунікативних умінь школяра, адже діалогічне спілкування учнів у процесі

вирішення навчальних завдань, виконання вправ «оживляє пізнавальний процес, активізує розумові процеси, формує мислячу особистість, скорочує кількість помилок у письмовому мовленні школярів» [91, с.177].

У структуру комунікативної компетенції входить діалогічна складова чи діалогічна компетенція, яку розуміють як знання, досвід, обізнаність у діалогічному спілкуванні. У даному випадку діалогічна компетентність виступає як результат досвіду ведення діалогу і як ціль. Дослідники вважають, що одним із мікродидактичних завдань педагогів сучасної початкової школи, без реалізації якого говорити про сформованість комунікативної компетенції неможливо, є формування діалогічної компетенції, тобто, здатності встановлювати й підтримувати необхідні контакти з іншими особами у діалозі, а саме - здатності бути компетентним як у говорінні, так і в слуханні [70;75;86].

М.Варварук стверджує, що, на жаль, доводиться констатувати суттєві недоліки в організації дидактичного спілкування в сучасній школі; той рівень діалогічної культури, яким володіють сучасні учні (збіднена лексика, невміння зв'язно і логічно висловлювати думку тощо), ще не у повній мірі відповідає потребам як новітньої освіти, так і суспільства в цілому: «рівень як теоретичних знань, так і практичних навичок здійснення розвитку мовлення загалом та зв'язного діалогічного мовлення зокрема не відповідає сучасним вимогам» [11; с.36]. Тому важливо скорегувати навчальний процес з урахуванням зазначеної проблеми, таким чином, щоб його організація відповідала сучасним викликам, сприяла успішному й ефективному розвитку мовного спілкування молодших школярів і формування культури діалогічного мовлення в цілому.

Стан досліджуваної проблеми представлений доробком таких науковців як В.Бадер, Ф.Бацевич, Л.Варзацька, М.Вашуленко, А.Зимульдінова та ін. [2; 3; 12; 14; 34]. Плідно працюють у вирішенні цієї проблеми такі відомі науковці, як А.Каніщенко, О.Мельничайко,

Л.Наконечна, Е.Палихата, К.Пономарьова, Н.Ростикус, Н.Сірпнчук та ін.. [36; 51; 54; 66; 72; 76; 86].

Сучасні дидакти основою навчання основою навчання справедливо вважають розвиток мовлення. Цій проблемі у науково-методичній літературі завжди приділялася велика увага, але деякі питання і сьогодні продовжують залишатися вирішеними не у повному обсязі. Зокрема, в умовах оновлення змісту сучасної освіти, впровадження концептуальних засад НУШ, особливої актуальності набуває проблема розвитку діалогічного мовлення молодших школярів засобами розвивального навчання.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати систему засобів розвивального навчання для розвитку діалогічного мовлення молодших школярів на уроках української мови.

Задачі:

- проаналізувати стан дослідження проблеми розвитку діалогічного мовлення молодших школярів;
- схарактеризувати особливості розвитку діалогічного мовлення учнів молодшого шкільного віку засобами розвивального навчання;
- обґрунтувати роль засобів розвивального навчання у формуванні діалогічного мовлення учнів молодшого шкільного віку на уроках української мови;
- розробити методичні поради щодо розвитку діалогічного мовлення учнів 1 – 4 класів засобами розвивального навчання в процесі вивчення української мови.

Об’єкт дослідження: розвиток діалогічного мовлення молодших школярів на уроках української мови.

Предмет дослідження: засоби розвивального навчання у формуванні діалогічного мовлення учнів початкових класів на уроках української мови.

Методи дослідження: теоретичні (аналіз наукової літератури; систематизація й узагальнення матеріалу для формулювання висновків та ін.); емпіричні (бесіди з педагогами, учнями).

Теоретичне значення дослідження полягає в узагальненні історіографії проблеми дослідження та теоретичних положень щодо розвитку діалогічного мовлення молодших школярів засобами розвивального навчання, а також розкритті особливостей формування діалогічного мовлення на уроках української мови, використання система вправ для формування діалогічного мовлення молодших школярів на уроках української мови в умовах розвивального навчання й актуалізації проблеми в умовах оновлення вітчизняної системи освіти.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що його матеріали можуть бути використані для подальших наукових досліджень, при написанні навчальних посібників та методичних рекомендацій, у практичній роботі як викладача ЗВО, так і вчителя сучасної початкової школи, а також майбутніми педагогами при підготовці до практичних і семінарських занять з методики навчання української мови та під час проходження педагогічної практики.

Апробація результатів дослідження: ключові положення та результати дослідження обговорювалися на науково-методологічних семінарах кафедри; оприлюднювалися на студентській науковій конференції, яка щорічно проводиться у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича.

Структура магістерської роботи. Робота складається з анотації вступу, двох розділів, які містять параграфи та висновки, загальних висновків, списку використаних джерел, який включає 102 найменування та практично орієнтованих додатків.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ НАВЧАННЯ ДІАЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ РОЗВИВАЛЬНОГО НАВЧАННЯ

1.1. Розвиток діалогічного мовлення молодших школярів як актуальна педагогічна проблема

Сучасна школа в умовах відкритого інформаційного суспільства покликана бути інститутом, здатним здійснювати інтелектуальний розвиток особистості. У рамках шкільного навчання основну роль в навчальній мотивації й підготовці школярів до продуктивного спілкування, співробітництва, діалогу відіграє початкова школа. Згідно чинних нормативних документів, у процесі навчання української мови нині акцент робиться на розвитку мовленнєвої особистості, формуванні комунікативної компетентності молодшого школяра [57;58]. Проблема розвитку мовної особистості нині пов'язана із проблемою сучасної комунікації, коли міжособистісне спілкування поступається місцем спілкуванню в соціальних мережах, з використанням уже готового набору певних висловів, картинок, що обумовлює значні труднощі у формулюванні власних суджень, порушує комунікативні зв'язки. Означена проблема знайшла своє відображення у нормативних освітянських документах. Так, одним із основних положень нового Державного стандарту початкової школи є формування у школярів комунікативних навичок, діалогічних умінь, оволодіння якими дозволяє учням стати активними учасниками начального процесу [25].

Сучасна педагогічна наука розглядає спілкування як педагогічну категорію, яка відображає суб'єктно-об'єктні відносини, що здійснюють суттєвий вплив на весь процес формування, виховання й розвитку школяра. Вченими зазначається, «щоб повноцінно спілкуватися, людина повинна навчитися швидко й правильно орієнтуватися в умовах спілкування; вміти правильно спланувати своє мовлення; відшукувати відповідні засоби для передачі задуманого змісту; вміти забезпечити зворотній зв'язок [98, с.63]. Для спілкування потрібно як мінімум дві людини, кожна з яких виступає як

активний суб'єкт спілкування. Спілкування реалізується через види мовлення. Оскільки діалог є основною формою мовлення, у практиці навчання української мови в початковій школі він посідає важливе місце. Питання розвитку діалогічного мовлення вчені розглядають також у контексті проблеми розвитку спілкування. У дослідженнях Ф.Бацевича, М.Вашуленка, О.Власенко [3; 22; 23] та ін. спілкування розглядається як процес взаємодії особистостей, які віддзеркалені та представлені одна в одній і взаємодіють між собою з метою узгодження зусиль, налагодження їх відносин і досягнення спільного результату, який сприяє змінам у пізнавальній, мотиваційно-емоційній і поведінковій сферах осіб, які спілкуються між собою.

Теоретичний аналіз проблеми спілкування, різних підходів до розуміння його суті, структури, функцій показав суттєву відмінність спілкування, заснованого на ідеях співробітництва і педагогічної підтримки учня в особистісно-орієнтованій педагогіці від традиційного діяльнісного підходу. Аналіз науково-педагогічної, психологічної літератури дозволяє зробити висновок про те, що спілкування, кероване педагогом, сприяє формуванню у вихованців життєвої позиції, власної точки зору у процесі навчальної та позанавчальної діяльності. Спілкування є тим видом діяльності, який «регулює відносини учителя і учня, учнівського колективу у процесі його інтелектуального й морального зростання, є системноутворюючою ознакою розвитку особистості в навчальній та позанавчальній творчій діяльності» [49, с.376]. Узагальнюючи напрацювання сучасних вітчизняних вчених, виокремимо ті види спілкування, які визначають соціальну ситуацію: формальне; примітивне; формально-рольове; ділове; духовне; маніпулятивне; міжособистісне. Останнє в контексті нашого дослідження є найбільш важливим, оскільки саме воно визначає потребу учнів в набутті досвіду діалогічного мовлення.

Щодо поняття «діалогічне мовлення», то у науковій літературі воно трактується як «форма мовлення, при якій відбувається безпосередній обмін

висловлюваннями між двома чи декількома особами» (Педагогічний словник). Або ж, за визначенням А.Зимульдінової «комунікативний акт, у якому має місце зміна ролей мовця і слухача. Він відбувається в певній ситуації спілкування і є її продуктом. Ситуація спілкування охоплює обстановку, в якій відбувається розмова, стосунки між співрозмовниками, мовленнєве спонукання і процес діалогізування» [32, с.38].

Аналіз праць А.Зимульдінової, О.Петрик, Е.Палихати та ін. дозволяє узагальнити такі *характерні ознаки діалогічного мовлення: реактивність* - є причиною складності в оволодінні діалогічним мовленням; як правило зумовлюється непередбачуваністю мовлення, відсутністю навичок діалогічного спілкування у одного із комунікантів, узалежненістю від партнера по мовленнєвій взаємодії у виборі логіки висловлювання; *ситуативність* - визначає мотив говоріння, суть і логіку діалогічного мовлення, а також результативність, успішність діалогічного мовлення (діалогічне мовлення залежить від ситуації спілкування, а також і від розуміння учнями того чи іншого завдання); *кількісні ознаки* - темп мовлення, паузи, кількість реплік, ступінь розгорнутості реплік; *якісні ознаки* - чистота і правильність мовлення; структурна різноманітність реплік, їх відповідність комунікативній ситуації; засоби мовної експресії; сигнали взаємодії та завершення комунікації; *психологічні* - вмотивованість; зорова та мовленнєва взаємодія (контакт); ситуативність; емоційна забарвленість; спонтанність; двосторонній характер (мовець-слухач); *лінгвістичні* - незавершеність, обірваність мовних конструкцій (еліптичність); наявність готових фраз та речень; стягнені та слабкі форми слів (гарна-гарная, синє-синєє).

Зміст ключових понять теми нашого дослідження представлено у *ДОДАТКУ А* (Короткий словник термінів).

Питання змісту й методів навчання молодших школярів діалогу завжди було у центрі уваги вітчизняної науки. Якщо звернутися до досвіду методичної науки ХІХ століття, то ця проблема найбільш висвітлена у

працях К.Д. Ушинського, засновника методики початкового навчання рідної мови. У відомій праці «Рідне слово» автор пропонує ідею вивчення рідної мови в діалозі, в живому мовленні, у спілкуванні. Видатний педагог висловлює критичні зауваження: в школі «надзвичайно мало звертається уваги на вправляння дітей в усному мовленні, завдяки яким дитина заговорить, а головне, заговорить вільно, невимушено» [96, с.264].

К.Д.Ушинський запропонував систему вправ з розвитку «дару слова» школярів, їх мовного чуття, в якості дієвого навчального засобу радив використовувати діалог. До числа цінних для вирішення завдань розробки методики навчання діалогу ідей видатного педагога віднесемо такі: вказівка на необхідність взаємодії між учнями та вчителем на уроці; необхідність першочергового розвитку усного мовлення школярів; доцільність опори на малюнок, картинку, що створює мовленнєву мотивацію; створення на уроці діалогічних ситуацій.

У першій половині ХХ ст. отримали розвиток ідеї про діяльнісний підхід до навчання рідної мови; у педагогічній періодиці багато дискутували про потребу впровадження у навчальний процес діалогічної форми мовлення, яка зачіпає усю сукупність міжособистісних відносин молодшого школяра. Однак, ці ідеї, як зазначає у своїй дисертації А.Ляшкевич, не були впроваджені в практику мовленнєвої освіти, яка у значній мірі була зорієнтована тоді на навчання молодших школярів грамотному письму й усвідомленому виразному читанню.

У другій половині ХХ ст., в зв'язку з розвитком такої науки, як психолінгвістика, відбулася переорієнтація досліджень на проблему організації та зміст роботи з розвитку мовленнєвої діяльності молодших школярів. Новий підхід передбачав органічне поєднання теоретичної роботи з широкою мовленнєвою практикою. У методичній практиці висувалася ідея про те, що для забезпечення ефективної роботи з розвитку мовлення школярів, потрібно переш за все навчати свідомому відношенню до

мовлення, забезпечити знання школярами способів здійснення мовленнєвої діяльності й критеріїв оцінки створених висловлювань.

Цінними для сучасної методики розвитку діалогічного мовлення учнів молодшого шкільного віку є погляди на цю проблему видатного українського педагога В.О. Сухомлинського. Зокрема, поняття діалогу він часто позначав як «взаємини» у контексті учень-учень, учитель-учень, учитель-батьки, учитель-учитель, учитель-адміністрація [48, с.53-54]. У працях видатного педагога ми зустрічаємо думку про те, що уміння діалогічної взаємодії є найважливішим компонентом професійної майстерності вчителя. Він писав: «Наша з вами місія, дорогий друже, пробудити, утвердити, виховати любов до слова. Привести свого вихованця до тієї вершини духовного розвитку, з якої перед нами відкривається краса й велич усього, створеного рідним народом на багатовіковому шляху, де кожне попереднє покоління передавало наступному значно більше, ніж воно взяло від батьків і дідів своїх, коли було молодим» [89, с. 182].

У формуванні діалогічних вмінь молодших школярів видатний педагог особливу роль відводив казці, оскільки саме завдяки тому, що вона є найбільш зрозумілою для учнів цієї вікової категорії, передбачає ігрову форму, учні можуть якнайкраще навчитися спілкуванню, побудові діалогічних фраз, взаємодії з однолітками.

У кінці XX століття проблема діалогу є предметом вивчення багатьох дослідників. У методичному аспекті процес навчання діалогічному мовленню пропонувалося здійснювати у напрямі від комунікативної мети до вибору доцільних мовних і позамовних засобів; осмислення природи засобів мови й мовлення, закономірностей їх функціонування і творчого використання.

У цьому контексті заслуговують на увагу дослідження теоретичного характеру, які присвячені концептуальним положенням філософії освіти: В.Бадер, І.Зязюн, В.Кремень, В.Огнев'юк та ін. Різноманітні мовознавчі теорії про діалектичну єдність мислення і мови, мови і мовлення, природи

мову розглядаються у працях Ф.Бацевича, А.Зимульдінової, Л.Левіної, Л.Наконечної та ін..

Питання розвитку діалогічного мовлення школярів традиційно розглядалися у рамках вивчення навчальної дисципліни «Українська мова», період навчання грамоти. Л.Варзацька, М.Вашуленко, А.Каніщенко та інші вказують на необхідність розробки системи практичних вправ, завдань, присвячених формуванню діалогічних умінь молодших школярів.

Н.Авсієвич, М.Варварук, О.Гончарова, С.Дубовик пропонують цю роботу розпочинати з навчання першокласників продукуванню репліки від першої особи казки, оповідання, сюжетної картинки букварика, згодом перейти до навчання міні-діалогу (3-4 репліки), що послугує навчанню створення монологу через розгортання однієї із реплік учасника діалогу.

Нові підходи до змісту освіти, концептуальні засади її реформування актуалізували проблему навчання культури діалогу. Дослідники М.Вашуленко, Н.Дзямулич, О.Кондратюк, Н.Максименко, О.Мельничайко, Е.Палихати, К.Пономарьова, Н.Ростикус, О.Савченко та ін. зазначають, що складність засвоєння культури діалогічного спілкування обумовлена різними причинами. Серед них - наявність різних позицій суб'єкту діалогу; відсутність здатності розуміти іншого, співпереживати тій інформації, що обговорюється; не сформованість здатності рефлексувати зміст власного висловлювання тощо.

Діалог зажди був у центрі уваги дослідників. Особливості діалогічного мовлення учнів молодшого шкільного віку висвітлено в у працях О.Беляєвої, О.Власенко, І.Іпатій, В.Левіної, О.Лобанчук, І.Старигіної та ін.. Методики розвитку діалогічного мовлення молодших школярів, питання ситуаційної діалогічної діяльності представлені в роботах Т.Білявської, Н.Богданець-Білоskalено, Л.Варзацької, М.Вашуленка, О.Вашуленко, М.Захарійчук, В.Макушенко, Н.Медвідь, Г.М'ягих, Е.Палихати, Н.Ростикус, Н.Сіранчк, Т.Шевчук та ін..

У наукових працях висвітлюються різноманітні аспекти навчання учнів діалогічному мовленню. Дослідники відповідають на традиційні для методичної науки питання: навіщо навчати діалогічному мовленню? Як навчати (якими методами, прийомами користуватися)? Чому навчати потрібно саме за певним алгоритмом тощо. М.Вашуленко, характеризуючи змістову лінію «Взаємодіємо усно», звертає увагу на те, що вона «спрямована на формування в молодших школярів/школярок уміння сприймати, аналізувати, інтерпретувати й оцінювати усні інформацію та використовувати її в різних комунікативних ситуаціях, спілкуватися усно з іншими людьми в діалогічній та монологічній формах заради досягнення певних життєвих цілей» [37, с.62].

Один із дослідників діалогу в лінгвістиці, академік Л.Щерба характеризував діалог як «ланцюжок реплік». Взаємозв'язок реплік відзначають і сучасні вчені - А.Зимульдінова, Л.Левіна, наголошуючи на тому, що їх «зчеплення забезпечує зв'язність діалогу» [42, с.4] До того ж повна й закінчена інформація вилучається із сукупності усіх елементів діалогу, включаючи екстралінгвістичні фактори (інтонація, паузи, міміка, жести) та особливості його протікання. Вчений також вказав на особливий зв'язок діалогу й монологу, адже брати участь у діалозі значно важче, ніж будувати монологічне висловлювання.

Умови діалогічного спілкування такі, що обдумування запитань, реплік відбувається одночасно зі сприйняттям чужого мовлення. Тобто, участь у діалозі потребує складних умінь: слухати й правильно розуміти думку свого співрозмовника; формулювати у відповідь власне судження, висловлювати його правильно й доступно засобами мови; підтримувати певний емоційний фон; стежити за правильністю мовленнєвої форми. Надзвичайно важливим є й такий чинник, як взаєморозуміння, без якого діалог побудувати діалог буде складно. Взаєморозуміння у процесі спілкування ґрунтується на єдності позначення предметів і явищ тим, хто говорить і тим, хто слухає.

Отже, діалогічний ланцюжок реплік, який вибудовується у відповідності до законів логіки, граматичних норм і умов спілкування (доречність, зрозумілість, доступність для сприйняття комунікантів) має певні орієнтири, відповідні параметри яких повинні бути враховані у процесі формування діалогових умінь. Наприклад, у навчанні молодших школярів, потрібно навчати їх умінню ставити запитання та давати на них розгорнуту відповідь, послідовно обумовлюючи свою точку зору. Крім того, велику увагу слід приділяти вербальним і невербальним засобам побудови діалогу, вихованню мовленнєвого етикету як вагової частини культури діалогу.

Діалогічне мовлення як мовленнєва діяльність особистості спрямована на досягнення певної мети, яка визначає вибір дій з урахуванням умов, у яких ці дії здійснюються. А.Зимня вважала, що «мовленнєва діяльність являє собою процес активного, цілеспрямованого, опосередкованого мовою та обумовленого ситуацією спілкування людей між собою» [43, с.11]. А.Лурія вважав, що у процесах виникнення і сприйняття мовлення «думка використовує мовні коди», а слово представляє собою складну систему кодування, яка реалізує функції позначення, аналізу та узагальнення. Мовлення на думку вченого - це «система цілих висловлювань (синтагм), а процес її народження проходить певні етапи: мотив; задум; внутрішнє мовлення; формування глибинно-синтаксичної структури; зовнішнє мовленнєве висловлювання, яке спирається на поверхнево-синтаксичну структуру» [99].

У діалогічній формі мовлення найбільш яскраво виражена її комунікаційна функція, тому необхідно також звертати увагу на комунікативні особливості діалогу та у зв'язку з цим осмислити відмінності діалогових реплік-висловлювань, усіх елементів, сукупність яких складає повну й закінчену інформацію в діалозі. Відповідно, потрібно знати принцип як сприйняття мовлення тим хто слухає, так і формування відповіді комуніканта. На думку О.Петрик, «психологічно діалог вирізняється ще й тим, що репліка кожного співрозмовника залежить від поведінки іншого.

Ситуативність діалогічного мовлення зумовлює необхідність швидкої реакції, чому слід учити і вправляти молодших школярів. Не варто сперечатися, що важливіше: спонукання до незалежного висловлювання монологічного характеру чи відповісти швидко на репліку, спочатку зрозумівши її, спланувавши відповідь» [68, с.9].

Не менш складним видом мовленнєвої діяльності, ніж говоріння, є слухання як процес сприйняття мовлення. Так як і говоріння, структура слухання складається із трьох фаз:

- спонукально-мотиваційної (установка адресата на сам процес спілкування, що виражається у бажанні чи потребі здійснювати мовленнєве спілкування від якого й буде залежати результат слухання, іншими словами - наскільки спілкування буде зрозумілим). Саме ця фаза має велике значення у процесі навчання молодших школярів, оскільки від рівня їх зацікавленості буде залежати тип слухання: активний чи пасивний, відповідно, й зворотній зв'язок у процесі діалогічного спілкування, який і визначає його результативність;

- аналітико-синтетичної (декодування усного мовлення - виокремлені слова співвідносяться у пам'яті з еталоном, встановлюються їх значення, відбувається їх співставлення, відповідно, приходить розуміння сприйнятої фрази. Таким чином, відбувається операція відбору, співставлення й уточнення внутрішньо понятійних відповідностей, встановлення смислових зв'язків). Результатом цієї фази є мовне розуміння повідомлення. Це можливо за умови включення у процес розуміння короткострокової та довгострокової пам'яті;

- осмислення (розуміння чине розуміння мовленнєвого повідомлення, тобто прийняття чи не прийняття закладеного адресантом смислу повідомлення. Це є внутрішнім результатом процесу слухання. Зовнішній результат залежить від того, як відбувалася фаза осмислення: реплікою відповіді в діалозі може слугувати уточнююче питання чи вираження згоди/незгоди із співрозмовником).

У рамках нашого дослідження особливий інтерес викликають погляди на проблему навчання молодших школярів діалогу Е.Палихати, яка радить враховувати потяг дітей до пізнання, відкриття чогось нового, що й спонукає їх до діалогу. Вона наголошує на тому, що важливого значення у цьому процесі набуває робота з першокласниками, їх ознайомлення з побудовою реплік-діалогів, які на першому етапі навчання являють собою прості речення. На думку методиста, вкрай потрібно формувати уміння, які забезпечують успіх у діалозі: уважно слухати співрозмовника, розуміти його точку зору, інтонаційно грамотно оформлювати репліку - запитання і репліку - відповідь, володіти етикетними формулами різних груп (привітання, прощання, подяка, спонукання, вибачення).

Для збагачення й активізації словникового запасу молодших школярів формулами мовленнєвого етикету, у розпорядженні вчителя повинна бути пам'ятка, у складанні якої беруть участь самі учні. Е.Палихата вказує, що включення у мовлення молодших школярів «формул мовленнєвого етикету повинно проходити природно, органічно поєднуватися з навчанням доречного вибору словесних формул у залежності від діалогічної ситуації» [62, с.97].

Вирішення певної комунікативної задачі у процесі діалогічної взаємодії визначає вибір різновиду діалогу, що виражається у використанні відповідних реплік. Так, в діалозі - бесіді, якщо відбувається обмін думками з якого-небудь питання, переважають стверджувально-окличні репліки і репліки типу питання - відповідь у випадку обговорення якихось новин.

На відміну від діалогу-бесіди, діалог-розмова характеризується більш високим темпом мовлення й використовує як уточнюючі репліки при інформаційному питанні, так і спонукальні/ при спонуканні до дії.

Виходячи із різновидів діалогу, мовленнєва діяльність молодших школярів на уроках української мови аналізується не як довільне явище, а спрямовується вчителем на досягнення конкретної мети, яка, власне, й визначає вибір дії, спосіб урахування умов, у яких відбуваються ці дії.

Як уже зазначалося, поняття «діалог» і «діалогічне мовлення» є міждисциплінарними й використовуються у різних областях гуманітарного знання у варіативних термінологічних формулюваннях. Тим не менше, різноманітні термінологічні визначення даних понять, будуються на загальній тезі, як чітко сформулювала А.Зимльдінова про те, що діалог - це «генетично вихідна і найбільш розвинена форма безпосереднього спілкування» [34, с.11]. У комунікативному аспекті особливість взаємодії формули діалогу, за висловом О.Савченко, полягає у тому, що в його основі лежить діалогічна єдність: вираження думок і їх сприйняття, реакція на них, що знаходить відображення у структурі діалогу.

Отже, з точки зору теорії комунікації, діалог характеризується взаємообумовленими, один за одним висловлюваннями двох, або більше осіб - учасників комунікаційного акту. Кожен з учасників діалогу по чергово виконує дві комунікативні функції: виступає то у ролі відправника інформації (адресанта), то у ролі того, хто отримує інформацію (адресата). Результатом обміну репліками виступають комбіновані інформаційні висловлювання, зміст яких забезпечується цільовими установками й намірами учасників діалогу.

У педагогічному аспекті навчальний діалог розуміється як процес і метод навчання. Як процес, навчальний діалог, за визначенням Г.Лопатіної, це - «суб'єкт-суб'єктна взаємодія учнів (учителя й учня), яка переростає у продуктивну навчальну співпрацю» [44,с.37]. З іншої точки зору, навчальний діалог визначається як пошуковий метод, який передбачає проблемний виклад навчального матеріалу, що вимагає від учнів самостійного вирішення чи відкриття, яке потрібно зробити самим. Отже, цей метод забезпечує залучення учнів у процес самостійного набуття знань, пошуку й дослідження інформації. В основі навчального діалогу як педагогічної категорії у взаємозв'язку його двох значень (процесу й методу навчання) лежить діалогічне мовлення, тобто форма усного зв'язного мовлення, за якого й

відбувається безпосередній обмін висловлюваннями між двома чи декількома особами.

Визначаючи конкретний склад особистісно-комунікативних (у широкому сенсі) й комунікативно - діалогічних (у більш вузькому) компетенцій, які формуються у молодших школярів у процесі навчальної діяльності, але розглядаються одночасно в площині соціально обумовлених і соціально необхідних умінь, доречно проаналізувати наукові й науково-методичні публікації останніх десятиліть в аспекті досліджуваної проблеми.

На нашу думку, найбільш ґрунтовними у цьому відношенні є праці Т.Білявської, І.Іпатій, О.Кузик [5;35] та ін. вітчизняних вчених в області психолого-педагогічного й лінгвістичного супроводу комунікативного розвитку учнів молодшого шкільного віку. Аналізуючи й порівнюючи результати класичних досліджень, автори пропонують та обґрунтовують перспективні педагогічні позиції з формування і розвитку особистісного діалогічного досвіду та комунікативно-діалогічних компетенцій молодших школярів.

Комплексний підхід до аналізу суті комунікативно-діалогічних умінь учнів поданий у роботах І.Карпюк. За визначенням автора, комунікативна компетентність «охоплює не тільки знання мовної системи й володіння мовою, але і дотримання соціальних норм мовленнєвого спілкування, правил комунікативної поведінки» [37, с.160]. Визначаючи суть комунікативно-діалогічних компетенцій, дослідниця наголошує «знання, уміння й навички, необхідні для розуміння чужих і породження власних програм мовленнєвої поведінки, адекватних цілям, сферам, ситуаціям спілкування» [37, с.161].

Ф.Бацевич подає більш широке визначення комунікативної компетенції, перераховуючи її основні структурно-змістові компоненти. Це мовленнєві знання, аналітико-текстові уміння і власне комунікативно-діалогічні уміння, тобто «уміння і навички мовленнєвого спілкування стосовно до сфер і ситуацій спілкування, із урахуванням адресата, цілі, власних комунікативних намірів і намірів партнерів по комунікації» [3, с.86].

Виходячи з того, що основу комунікативної компетентності складають комунікативно-діалогічні уміння, Н.Максименко дає таке термінологічне визначення цьому поняттю: «усвідомлені комунікативні дії, які виникають свідомо на основі знань про комунікативну діалогічну діяльність, здатність правильно вибудовувати свою мовну поведінку/ діалог у відповідності з задачами комунікації та рефлексивні уміння з оцінки власних мовленнєвих дій у процесі побудови діалогу, як і аналогічно дій партнера-співрозмовника» [46, с.488].

За висловом Н.Василькіської, комунікативно-діалогічні уміння - це складні уміння. Проте «їх можна розкласти на більш прості уміння, й на відміну від останніх, вони удосконалюються в сторону майстерності, творчості, не пов'язані з набуттям якостей навику» [13, с.99]. Із цього витікає те, що комунікативно-діалогічні уміння мають багатокomпонентну структуру й, подібно до комунікативно - діалогічного процесу в цілому, включають когнітивний, поведінковий та емоційно-вольовий компоненти у їх єдності та взаємодії і у відповідності з рефлексивно-оцінними уміннями. Це важливо враховувати при діагностиці й оцінці рівня сформованості комунікативно-діалогічних умінь учнів. За класифікацією дослідниці, у змістовому плані комунікативно-діалогічні уміння поєднують у собі інформаційно-комунікативні, регуляційно-комунікативні та ефектно-комунікаційні групи умінь. Інформаційно-комікатині уміння включають комунікативно-мовленнєві (вербально-мовленнєві й невербальні) засоби передачі інформації іншим людям й вираження рефлексивно-оцінних суджень молодших школярів: вітання, прохання, поздоровлення, запрошення, увічливе звертання й т.п.; співвідносити засоби вербального й невербального спілкування. Регулятивно-комунікативні уміння включають уміння з досягнення загальної цілі, організації та здійснення сумісної діяльності та виступають передумовою комунікативно-діяльнісного спілкування молодших школярів. Ці діх у процесі діалогу передбачають само та взаємоконтроль, логічну послідовність і раціональність способі виконання

сумісних завдань; приймати отриману інформацію; оцінювати результати сумісної комунікативної діяльності, у тому числі висловлювати згоду чи незгоду, схвалення чи несхвалення, конструктивні побажання тощо. У групі афективно- комунікативних умінь на перший план виступають емоційно-ціннісний та рефлексивно-оцінювальний компоненти. На думку І. Черкезової, «будувати й вести діалог у процесі спілкування на рівні партнерської взаємодії неможливо без позитивного емоційного настрою та взаємного прояву емпатії з обох сторін» [100, с.53]. Узагальнюючими у цій низці, вслід за Л.Ельконіним, називаються рефлексивно-оцінювальні комунікативно-діалогічні уміння, що сприяють усвідомленню ефективності діалогічної взаємодії у процесі спілкування.

Дещо інша позиція у визначенні складу комунікативно-діалогічних умінь молодших школярів представлена у дослідженнях О.Беляєвої, О.лобанчук, А.Ляшкевич. Як відомо, комунікативна спрямованість процесу спілкування у початковій та інших видах діяльності виступає як результат досягнення учнями певного рівня комунікативної компетентності, тобто, за О.Кондратюк, «здатності встановлювати й підтримувати необхідні контакти з однолітками, дорослими з метою ефективного сумісного вирішення проблеми» [40,с.221]. Таким чином, побудова ефективного цілеспрямованого діалогу процесі педагогічного спілкування, як і вдосконалення комунікативних універсальних навчальних дій, на думку психологів можливе, за умови, коли вчитель керується трьома взаємообумовленими аспектами: комунікативним, інтерактивним і перцептивним.

1.2. Особливості формування діалогічного мовлення учнів молодшого шкільного віку. Одним із завдань навчання української мови в початкових класах є навчання умінню користуватися мовою у різних ситуаціях спілкування [25]. Школа повинна забезпечити учнів знаннями з української мови та навчити їх застосовувати у мовленнєвій практиці. Навчання, у процесі якого молодші школярі вчать висловлювати свої

думки в усній та писемній формі, впливає на їх загальний розвиток, успішне засвоєння знань з інших дисциплін.

Розглянемо деякі психолого - фізіологічні особливості дітей молодшого шкільного віку, які у свою чергу визначають і специфіку технологій розвитку діалогічного мовлення. У психолого-педагогічних дослідженнях [2;3;100] наголошуються такі якості, які найбільш притаманні учням молодшого шкільного віку: низька концентрація уваги; схильність до кінестетичних форм роботи; надання перевазі вивчати ціле, а не часткове; концентрація уваги тут і зараз; швидке запам'ятовування супроводжується швидким забуванням; механічна пам'ять превалює над логічною; відсутність стримуючих факторів у процесі говоріння; відсутність страху зробити помилку й готовність роботи над нею.

У цілому цей вік є «періодом відносно спокійного і рівномірного розвитку, під час якого відбувається функціональне вдосконалення мозку, - розвиток аналітико-синтетичної функції його кори. Навчальна діяльність у цьому віці стає провідною, саме вона визначає розвиток всіх психічних функцій молодшого школяра: пам'яті, уваги, мислення, сприйняття і уяви» [72, с. 39]. Учні при цьому не втрачають інтересу до гри, за слушним зауваженням Н.Ростикуса, успішність вирішення поставлених цілей (навчання) досягається значно швидше за умови, якщо урізноманітнення діяльності. Включення процесу розвитку діалогічного мовлення молодших школярів в контекст ігрової, пізнавальної та навчальної діяльності «дозволяє забезпечити домінування внутрішніх, реально діючих ігрових і навчально-пізнавальних мотивів, які у єдності з широкими соціальними мотивами сприятимуть формуванню позитивного ставлення молодших школярів до цієї діяльності, досягнення цілей початкової мовної освіти» [76, с.199]. Посилення мотиваційної складової відбувається також за рахунок оволодіння учнями ефективними способами й прийомами діяльності та позитивного емоційного впливу підібраних навчальних матеріалів.

Необхідно також враховувати й особливості фізичного розвитку школярів 1-4 класів. Дослідники говорять про те, що розвиток мускулатури впливає на уміння дитини зосередитися, сконцентрувати свій погляд на сторінці, рядку, слові, що необхідне для уміння читати. Воно також впливає на уміння тримати олівець чи ручку, ножиці, пензлик. Аби учні могли досягти тонкої моторної координації, а також координації між візуальним сприйняттям і механічним рухом, їх руки потребують постійного тренування. Учні не можуть довго перебувати у статичному положенні, сидіти спокійно, оскільки ще не можуть достатньо контролювати свої рухомі м'язи. Тому під час уроку потрібно давати такі завдання, які дозволяють рухатися.

Загалом учні молодшого шкільного віку товариські й емоційні. За перший рік навчання вони отримали певний досвід в керуванні своєю поведінкою, однак вона ще не завжди стійка і у значній мірі довільна. Увагу учнів приваблює усе нове й несподіване. Однак, у цей період потрібно привчати школярів бути уважними, розвивати вольові якості. На думку М.Вашуленка, Л.Варзацької, А.Зимульдінової, О.Савченко, розвиток пам'яті, уваги, мислення у молодших школярів тісно пов'язаний з розвитком діалогічних умінь.

Молодший шкільний вік «характеризується такими психічними новоутвореннями, як довільність, рефлексія, внутрішній план дій. Розвиток особливостей психіки молодшого школяра йде у нерозривному зв'язку з оволодіння ним різними видами пізнавальної діяльності. Говорячи про мовну взаємодію, варто підкреслити, що саме мова для учня молодшого шкільного віку є інструментом його пізнавальної діяльності» [72, с.43].

Усі її види беруть участь в отриманні знань, формуванні вмінь, посилюючи свідомо-вольовий фактор мови. Початкова мовленнєва освіта може бути суттєвим стимулом інтелектуального розвитку особистості за умови створення нової технології навчання, спрямованої на задоволення потреби дитини в самовираженні, у надбанні комунікативних умінь.

Таким чином, усі психічні новоутворення і особливості мови учнів молодшого шкільного віку сприяють успішному оволодінню базовими вміннями конструктивної мовної взаємодії - умінням говорити і умінням слухати. Початкова школа - це період становлення школяра не тільки як суб'єкта навчальної діяльності, а й суб'єкта активного міжособистісного спілкування, що оволодів певним рівнем комунікативної компетенції.

Отже, з вступом дитини до школи, роль спілкування посилюється, що зумовлене змінами у статусній позиції дитини - учень, взаємовідносин у системі учитель-учень, в організації навчальної та позанавчальної діяльності, що розширюють контакти учнів з оточуючими людьми: батьками, вчителями, однолітками. Змінюється зміст спілкування, у нього входять теми, уже не пов'язані суто з ігровою діяльністю, тобто виокремлюється особливе ділове спілкування з дорослими, діалог з учителем, з однолітками. У початковій школі учні більш спілкуються з учителем, проявляючи до нього особистісний інтерес, ін. стає еталоном наслідування, зразком поведінки.

Поряд із зовнішньою зміною характеру спілкування відбувається його змістовна внутрішня перебудова, яка виражається у тому, що змінюються теми й мотиви спілкування. Як ми уже зазначали, у перших класах вибір партнерів по спілкуванню визначається для учня в основному оцінками вчителя, у спіхах у навчанні. На порозі «шкільного життя виникає новий рівень самосвідомості дітей, що найточніше визначається словосполученням «внутрішня позиція» [73, с.51]. Ця позиція є усвідомленим відношеннями дитини до себе, до оточуючих людей, навколишніх подій і справ - таке відношення, яке вона може чітко виразити не тільки словами, а й справами. Внутрішня позиція зароджується у системі діалогу з іншими. Виникнення саме внутрішньої позиції стає переломним моментом у подальшій долі учня, визначаючи початок його індивідуального, відносно самостійного особистісного розвитку.

Факт становлення такої позиції внутрішньо виявляється у тому, що в свідомості дитини виділяється система етичних норм, яким вона слідує або

прагне слідувати у спілкуванні, діалозі, поведінці, незалежно від стосунків, обставин, що складаються. Дослідники співвідношення мови і мислення у дітей (Л.Виготський, А.Лурія й ін.) наголошують а тому, що всі психічні процеси у дитини (мислення, сприйняття, пам'ять, уява, увага, цілеспрямована поведінка й ін.) розвиваються за безпосередньої участі мови. Н.Сіранчук підкреслює, що формування активного мовлення слугує «основою для всього психічного розвитку дитини і, зокрема, для розвитку спілкування й діалогу з іншими» [87, с.152]. У психолого-педагогічних дослідженнях спілкування розуміється як основний засіб пізнання навколишнього світу, як спосіб взаємодії з іншими людьми. Особливість розвитку спілкування молодших школярів вирізняється засвоєнням його видів, етапів, засобів, органічно пов'язане з інтелектуальним і соціальним розвитком особи. Спілкування розуміється як базова характеристика особистості, що визначає контакти між людьми, як спосіб реалізації соціальних стосунків.

У сучасній психології й педагогіці вважається, що тільки у процесі спілкування людина може розвиватися, здійснювати взаємодію з іншими. Розвиток здатності проектувати способи спілкування й діалогу в співтоваристві однолітків виступає однією із вагомих якостей у досягненні узгодженості у діяльності й порозуміння між людьми. У цьому процесі підвищується зацікавленість кожного його члена у вирішенні загальних завдань, народжується прагнення допомагати один одному, менш за все проявляється суперництво й конфліктність. Дослідники звертають увагу на таку відмітну особливість дитячого співтовариства як освоєння правил діалогу й завдяки цьому прийняття кожним його членом своєї соціальної ролі у данному співтоваристві. Діалог дозволяє школярам навчитися проектувати й експертувати як свої дії, так і дії іншого, спрямовуючи їх на спільне досягнення результатів діяльності.

Особливістю початкової ланки освіти є й те, що діти відчують потребу в спілкуванні навіть на уроці, при виконанні навчальних завдань.

Молодший школяр як правило хоче поділитися своєю думкою із сусідом по парті, звернутися до нього за порадою прямо під час уроку. Але на практиці таке зустрінеш не часто, адже як правило дітям забороняється спілкуватися між собою на уроці. Нині, згідно вимог нової української школи, учителі стали більше уваги звертати і на цей аспект мовленнєвої діяльності, адже діалог на уроці між однокласниками сприяє самостійності, формує здатність говорити, дискутувати, відстоювати свою точку зору. Тому необхідно звертати особливу увагу на практику діалогу школярів на уроці, сумісному виконанню завдань у парах, адже саме діалог забезпечує тут безпосереднє спілкування [57; 58]. Діалог на уроці допомагає школярам не лише опанувати комунікативні уміння, але й підвищити стійкість уваги, розвинути пам'ять, спостережливість тощо. Такий діалог можливий у взаємодії між учнями і між учнем та вчителем.

Однією із проблем організації процесу діалогічного мовлення молодших школярів є низький рівень умінь слухати й чути один одного. Важається, що уміння слухати й розуміти іншого само по собі розвивається з віком й приходить разом із життєвим досвідом. Тим часом, сприйняття інформації на слух є одним із основних способів навчання в сучасному дидактичному процесі, де частенько, учитель перевіряє розуміння почутого учнями тільки риторичним запитанням: «Зрозуміли?», на яке з більшою чи меншою мірою впевненості школярі відповідають ствердно.

Відсутність діалогу в навчальній діяльності призводить до накопичення нерозшифрованих понять, що обумовлюють й нерозуміння початкової дисципліни. Е.Палихата зазначає, що «на уроках рідної мови під час вивчення мовного матеріалу розвивається мислення учнів, а розвинене мислення полегшує удосконалення діалогічного мовлення шляхом опрацювання діалогічної єдності її складників» [66, с.105]. Однією із важливих задач, яка нині стоїть перед початковою школою є розвиток загальнонавчальних навичок (універсальні навчальні дії, ключові компетентності), серед яких особливо наголошують комунікативні.

Сформовані комунікативні навички передбачають добре розвинену мову, уміння вести діалог, працювати в команді, висловлювати й відстоювати власну точку зору, приймати іншу думку, чужу точку зору й т.п.

На цьому етапі вимоги до діалогу як форми мовлення підвищуються. Дослідники справедливо зазначають, що брати участь у діалозі інколи буває важче, ніж будувати монологічне висловлювання [14; 34; 42]. Обмірковування своїх реплік, запитань відбувається одночасно із сприйняттям чужого мовлення. Діалогічні вміння - це «вміння освоєння суб'єктом способу виконання діалогічних дій, що забезпечують сукупність набутих знань і навичок». Участь у діалозі вимагає досить складних умінь: слухати й правильно розуміти думку, яку висловлює співрозмовник; формулювати у відповідь власне судження, правильно висловлювати його засобами мови; змінювати услід за думками співрозмовника тему мовленнєвої взаємодії; підтримувати певний емоційний фон; стежити за правильністю мовної форми, в яку вдягаються думки; слухати своє мовлення й коректувати його за потреби.

Діалогічне мовлення відрізняється лаконічністю та простотою конструкцій. Конкретні умови реальної дійсності, у яких відбувається розмова, безпосереднє спілкування із співрозмовником дозволяє комунікантам розуміти один одного, не вдаючись до розгорнутих висловлювань. звідси для діалогу є характерними неповні речення, однозначні відповіді, короткі запитання. Отже, розвиток діалогічного мовлення молодших школярів потрібно будувати з урахуванням його особливостей, тобто навчати будувати діалог так, як він звучить у живому спілкуванні.

Складовою одиницею діалогічного мовлення є діалогічна єдність - поєднання двох і більше взаємопов'язаних реплік. Спочатку школярі оволодівають елементами діалогічних єдностей (запитаннями і відповідями), вчать задавати питання, будувати питальні речення, доповнювати незакінчені діалоги, а вже потім знайомитися з побудовою діалогу.

Діалогічні єдності будуються за певними схемами: питання - відповідь; питання-відповідь-питання; повідомлення - питання; повідомлення - повідомлення; спонукання-повідомлення й т.п. Оволодіння діалогічною єдністю того чи іншого типу здійснюється через систему вправ про що йтиметься пізніше.

Найпоширенішою структурною схемою діалогу є сполучення двох реплік: запитання-відповідь. Однак, палітра логічних зв'язків між двома репліками доволі різноманітна, серед її варіантів дослідники виділяють такі: повідомлення - доповнення / уточнення; повідомлення - застереження/заперечення; повідомлення - прохання; запит інформації - задоволення запиту; запит інформації - зустрічне запитання; прохання - згода/незгода; наказ-уточнення тощо [54; 74].

Особливістю діалогічного мовлення є також те, що воно більш тісно, ніж монологічне пов'язане із мовленнєвою ситуацією, що й зумовлює специфіку лінгвістичної будови діалогу. У зв'язку з цим процес формування комунікативно-діалогічних умінь молодших школярів передбачає взаємозалежний розвиток усіх напрямків цього багатоаспектного процесу: «мотивація потреби навчання правильного ведення діалогу, формування вербально-невербальних, інтерактивних і рефлексивно-перцептивних комунікативно-діалогічних умінь, що лежать в основі побудови конструктивного діалогічного мовлення, виховання звички морально-етичної поведінки у процесі діалогічного спілкування, оцінну діяльність школяра у процесі розвитку комунікації» [64, с.122].

Співвідношення вищезазначеного, як умова успішності організації роботи з розвитку комунікативно-діалогічних умінь молодших школярів, обумовлене низкою психологічних факторів, серед яких основними є такі: знання учителем початкових класів вікових психологічних і психофізіологічних особливостей розвитку пізнавальних процесів учнів; розуміння психолого-педагогічних умов організації навчального процесу в аспекті досліджуваної проблеми та можливостей реалізації цих умов у

відношенні конкретної предметної дисципліни; усвідомлення суті комунікативно-діалогічних умінь, які формуються у молодших школярів.

Згідно нового Державного стандарту початкової освіти, однією із ключових вимог до обов'язкових результатів навчання здобувачів освіти є «взаємодія з іншими особами усно, сприйняття і використання інформації для досягнення життєвих цілей у різних комунікативних ситуаціях» [25, с.10]. Ця вимога на початковому етапі навчання в школі не може бути реалізована поза готовністю молодших школярів слухати співрозмовника і вести діалог; визнавати можливість існування інших, відмінних від власної точок зору і права кожного мати свою точку зору; висловлювати свою думку й аргументувати свою точку зору на оцінку тих чи інших подій.

Основні правила побудови ефективного діалогу формуються як сукупність особистісно-мовленнєвих вимог (М.Вашуленко, Л.Варзацька, А.Зимульдінова): повідомлення подається послідовно (підготовка до сприйняття - обґрунтування - безпосередній зміст); репліки відповідають темі розмови; висловлювання співрозмовників відповідають вимогам ясності, цілісності й послідовності мовлення; смислові частини розмови націлені на зворотній зв'язок. Дослідники зазначають, що мовлення не тільки діалогічне по формі організації й цілеспрямоване за своїм функціональним призначенням, але також ситуативно й контекстно обумовлене, оскільки вибір мовних засобів для здійснення продуктивного спілкування обумовлений мовленнєвою ситуацією: її задачами, умовами спілкування, мовленнєвими характеристиками комунікантів, часом, місцем, темою розмови й т.п.

У теорії комунікації в контексті особливостей організації діалогічного процесу спілкування, виокремлюють три умовні *групи комунікативно-діалогічних умінь*. Ці вміння визначаються як «власне комунікативні діалогічні вміння, інтерактивно-комунікативні діалогічні вміння, перцептивно-комунікативні діалогічні вміння» [70, с.8]. Розвиток першої групи умінь передбачає формування знань учнів про функціональне

використання вербальних і невербальних засобів у процесі передачі інформації від однієї особи до іншої та розвиток умінь використання у процесі проголошення діалогу доцільних вербально-мовленнєвих і невербальних засобів спілкування. Формування другої групи умінь з розвитку діалогічного мовлення передбачає оволодіння учнями знаннями про правила побудови діалогічного мовлення та уміння будувати діалог, спрямований на досягнення спільних цілей, навіть у випадку наявності різних завдань спілкування. Розвиток третьої групи умінь пов'язаний із формуванням почуття емпатії, рефлексивної оцінки, установки на цілеспрямоване досягнення спільних результатів у процесі вербального діалогу. Погодимося із думкою Т.Піроженко про те, що формування трьох груп комунікативно-діалогічних умінь можливе й необхідне тільки у взаємозв'язку та взаємообумовленості складових їх структурно-сміслових компонентів [70, с.8].

Для вирішення методичних завдань розвитку діалогічного мовлення молодших школярів, важливим є також питання про види спілкування. Дослідники подають таку класифікацію: за положенням комунікантів у просторі й часі - контактне, дискантне; за наявністю чи відсутністю когонебудь - непосредковане, опосередковане; з точки зору існування мови - усне, писемне; з точки зору форми існування мови того, хто говорить і того, хто слухає - діалогічне, монологічне; з точки зору кількості учасників - міжособистісне, групове, масове; з точки зору обстановки спілкування і взаємостосунків комунікантів - приватне, офіційне.

На думку О.Мартіної, важливу роль у досягненні цілей діалогічного спілкування відіграють інтонаційні уміння комунікантів, оскільки інтонація є звуковим засобом мовлення, за допомогою якого співрозмовники членують мовленнєвий потік на висловлювання, протиставляють їх за ціллю, передають емоції. Вельми значимим фактором, який визначає ефективність ведення діалогу також є «візуальне сприйняття співрозмовника, оскільки невербальні засоби спілкування дають комунікантам додаткові відомості (до

80% інформації) про стан співрозмовника, його ставлення до предмету обговорення, про реакцію на слова того, хто говорить. Відсутність можливості бачити співрозмовника ускладнює задачу досягнення цілей спілкування» [49, с.378]. Отже, повноцінне спілкування може відбутися за умови, коли кожен із учасників діалогу володіє низкою взаємопов'язаних умінь: умінь швидко й правильно орієнтуватися в умовах спілкування; правильно спланувати своє мовлення; правильно обрати зміст акту спілкування; знайти адекватні засоби для передачі цього змісту, уміти забезпечувати зворотній зв'язок. Оскільки процес спілкування - це двосторонній процес, навіть коли «адресат і адресант перебувають у дистантно-неконтактній позиції, а не у безпосередньому контакті, за відсутності чи порушенні якого-небудь із послідовних компонентів, акт спілкування буде неефективним або ж узагалі не відбудеться» [9, с.379].

Практичне вирішення означених завдань у навчальній і позанавчальній діяльності при формуванні функціонально грамотного випускника початкової школи, у свою чергу, потребує підготовки розвиненої в мовленнєвому відношенні особистості у всіх її функціонально-змістових різновидах: усному, писемному, монологічному, діалогічному, а також засвоєння механізмів породження і сприйняття мовлення: говоріння, слухання, письма та читання. Безперечно, у процесі розвитку діалогічного мовлення молодших школярів, учитель перш за все повинен бути зорієнтованим на можливості й особливості розвитку основних психічних і пізнавальних процесів учнів цієї вікової категорії, знати педагогічні основи організації урочної та позаурочної діяльності, у межах якої цей процес здійснюється. Знання основ теорії мовленнєвої діяльності дозволяє учителю забезпечити належне вирішення професійних задач, у тому числі навчання уно-мовленнєвій діяльності. Для досягнення цілей розвитку діалогічного мовлення молодших школярів доцільно керуватися основними ознаками діалогічного мовлення: наявність двох співрозмовників; зміна

комунікативних ролей: той, хто говорить і той, хто слухає; комунікативна ситуація.

Враховуючи те, що, в умовах діалогічного спілкування особливого значення набуває також і якість звучання мовлення співрозмовників, дослідники вважають за необхідне висунути завдання організації спеціальної роботи з формування у молодших школярів вимовної культури. Вивчення методичної літератури показало, що цей аспект розвитку діалогічного мовлення отримав висвітлення у роботах О.Беляєвої, М.Вашуленка, А.Каніщенко, А.Ляшкевич, Е.Палихати та ін.. Автори одностайні у тому, що вимовний рівень розвитку діалогічного мовлення передбачає роботу за трьома основними напрямками: робота над технікою мовлення, забезпечення засвоєння орфоепічних норм, робота над інтонацією. У цьому контексті доречним є висловлювання А.Леонтьєва, який свого часу зазначав, що «розвиток мови протікає не лише за рахунок лінгвістичних здібностей, які виражаються в чутті самої дитини по відношенню до мови, але і тоді, коли вона прислухається до звучання слова і дає оцінку цього звучання» [99, с.7]. На його думку в молодшому шкільному віці «дитина досить добре розуміє, якими словами прийнято користуватися, а які настільки погані, що їх соромно виголошувати» [99, с.7].

Розвиваючи діалогічне мовлення, ми розвиваємо й мислення школяра. Ще К.Ушинський говорив, що «розвинути у дитини дар слова - означає майже те саме, що розвинути у неї логічність мислення» [96, с.265]. Якщо ми не навчимо учнів логічно і зв'язно висловлювати свої думки, то його буде вкрай важко зрозуміти іншим, оскільки мовлення буде неточним, приблизним і неповноцінним; якщо школяр не може вдягнути думку в мовну оболонку, значить у ній є вади і ці вади проявляються у процесі оформлення думки у мовленнєвій формі. Повної чіткості, довершеності думка набуває лише тоді, коли учень може виразити її у якісній і зрозумілій іншим мовній формі.

Для розвитку умінь діалогічного мовлення молодших школярів, як зазначають дослідники, потрібно: підтримувати мотивацію спілкування; допомагати у досягненні мети мовленнєвої діяльності - опору на співрозмовника; створювати умови й засоби для досягнення цієї мети; формування умінь оперувати способами з досягнення мети, а також умінь створювати «продукт» мовленнєвої діяльності, тобто змістовний умовивід чи текст. Розвиток мовлення - це лише засіб і спосіб реалізації умінь діалогічного мовлення. Розвиток мовленнєвої діяльності й навчання молодших школярів продуктивному діалогу, на думку Е.Палихати, розпочинається із «підтримки мотивації спілкування» [64, с.123]. Зазначимо, що мова йде не про бесіду, не про фронтальну роботу, а про діалог, під час якого школярі разом із учителем вирішують які-небудь завдання.

Як відомо, у молодшому шкільному віці, учні ставлять багато запитань. Тому етап навчання дітей умінню ставити запитання є мотивуючим моментом для них, а уміння формулювати запитання - це відправна точка у вирішенні задач розвитку мовленнєвої діяльності школярів у навчальному діалозі. Отже, потрібно розвивати в молодшого школяра інтерес до мови, пояснювати значення слів, показувати їх зв'язок, стежити за граматичною правильністю й зв'язністю мовлення; якомога більше уваги приділяти мовленню: спостерігати за ним, аналізувати разом з учнями у формі діалогу; діалогічне мовлення належним чином розвивається за умови допомоги учителя вихованцю в його міркуваннях, поясненнях, аргументах, відповідях на питання й постановці запитань.

1.3. Розвивальне навчання як чинник формування діалогічного мовлення учнів початкових класів. В умовах суспільних змін успішними можуть стати ті люди, які мають високу комунікативну культуру, широкий світогляд, уміють приймати самостійні рішення. Чинні нормативні документи про освіту окреслюють нові підходи до організації освіти в школі, наголошують на тому, що сучасна школа має «сприяти різнобічному

розвитку дитини на основі виявлення її задатків і здібностей, формування ціннісних орієнтацій, задоволення інтересів і потреб, забезпечувати самовдосконалення та самореалізацію зростаючої особистості» [40, с.220]. Цього можна досягти різними засобами, одним із яких є активне впровадження принципів розвивального навчання - такого типу навчання, який «який не тільки забезпечує повноцінне засвоєння учнями знань, умінь і навичок, а й безпосередньо впливає на інтенсивність загального розвитку особистості учня» [38, с.88].

Отже, сучасна школа обирає стратегію розвивального навчання, основною ознакою якої є діалогізм у навчанні. Розвивальне навчання передбачає особистісно-діяльнісний підхід до навчання, основним компонентом якого є педагогічне співробітництво. Воно є двостороннім процесом, успішність якого залежить від удосконалення як особистісних якостей учителя, так і діяльності й особистості самого вчителя. Важливими умовами педагогічного співробітництва є: особистісна взаємодія учителя та учнів; самостійна активність учня; загальна гуманізація освіти.

Діалог є найбільш розповсюдженим типом спілкування, де найліпше може проявитися рівноправність взаємопов'язаних суб'єктів. Діалог - це не тільки засіб активізації пізнавальної діяльності молодших школярів, але й важливий елемент навчання, не тільки процес, але й зміст, джерело особистісного досвіду, чинник актуалізації когнітивної, рефлексивної, критичної та інших функцій особистості.

У своїй навчальній діяльності учень повинен бачити варіанти виконання своїх обов'язків і вибирати найбільш оптимальні й продуктивні з них. Щоб зробити вибір найбільш прийнятним, швидко перебудуватися у разі необхідності, учневі потрібно володіти здатністю до аналізу, порівняння, синтезу, умінням робити висновки. Саме у початковій школі дитина розвиває основні навички спілкування, тут вона повинна навчитися не боятися проблемних ситуацій, отримувати досвід їх вирішення, розвивати допитливість, потребу в пізнанні. Усі ці якості в учня можна сформувати за

допомогою розвивального навчання (активно-діяльнісного способу навчання), яке враховує і використовує закономірності розвитку дитини, пристосовується до рівня й особливостей школяра.

Теорія розвивального навчання бере свій початок у роботах Й.Песталоцці, А.Дістервега, К.Ушинського та інших видатних педагогів минулого. Її наукове обґрунтування подане у працях радянського вченого-психолога Л.Виготського, який довів, що навчання має орієнтуватися на розвиток дитини як на основну мету. Основні дидактичні принципи системи розвивального навчання аргументували Л.Занков, Д.Ельконін, В.Давидов, Н.Менчинський. Технологія розвивального навчання Л.Занкова спрямована на загальний розвиток особистості. Погодимось із думкою дослідників О.Кондратюк, і Толмачової, З. Шилкунової про те, що «концептуальні положення розвивального навчання – мета, завдання, зміст, інструменти педагогічної діяльності, прогнозований результат – є цілісною системою, що не тільки довела свою ефективність, впроваджуючись впродовж кількох десятиліть, а й може розглядатися як ресурсна технологія в контексті реалізації Концепції Нової української школи» [40, с.220].

У вітчизняній педагогічній думці ідеї розвивального навчання глибоко обґрунтовані у працях Г.Ващенко, В.Сухомлинського, Н.Бібік, О.Савченко, Н.Сіранчук, Г.Таресенко, Л.Охріменко та ін. Для сучасної початкової школи особливої ваги набувають положення про потребу раннього розвитку дитини; цілеспрямованого формування таких умінь, як спостереження, аналіз, синтез, узагальнення; розвиток інтуїції, уяви, застосування завдань практичного змісту; особистісний підхід до школяра; знання педагогом особливостей психофізіологічного розвитку дитини, оволодіння методиками індивідуалізації навчання.

Отже, розвивальне навчання - це таке навчання, при якому форми, методи, прийоми, засоби викладання спрямовані не тільки на засвоєння знань, умінь і навичок, а й на всебічний інтенсивний розвиток особистості учня, оволодіння ним найбільш оптимальним способами здобуття знань,

розвиток його творчої активності. Суттєвою ознакою такого навчання є те, що воно створює зону найближчого розвитку, тобто «збуджує і приводить у дію низку внутрішніх процесів розвитку» [39, с.13]. Це особливий вид навчання, який характеризується особливим підходом до визначення й реалізації цілей його змісту, технології та взаємодії учасників навчального процесу.

Просування у розвитку стає умовою глибокого й міцного засвоєння знань. Навчальна діяльність школяра відбувається у співробітництві з дорослими, у сумісному пошуку, коли учень не отримує готових знань, а напружує свій розум і волю під керівництвом учителя. Навіть за мінімальної участі у такій спільній діяльності, учень відчуває себе партнером, співавтором у вирішенні тих чи інших навчальних завдань. Робота з опорою на зону найближчого розвитку школяра допомагає яскравіше й повніше розкритися його потенційним можливостям, вселяє віру в свої сили.

Зміна характеру викладання викликає зміну характеру й структури учіння. Учень опановує способи дій, а не засвоює конкретні знання, навички й уміння на репродуктивному рівні. Специфічним в учінні є його орієнтація на оволодіння учнем способами діяльності ще у процесі її конструювання. У технології розвивального навчання дитині відводиться роль самостійного суб'єкта, який взаємодіє із довкіллям. Ця взаємодія включає усі етапи діяльності: планування й організацію, реалізацію цілей і аналіз діяльності. Кожен із етапів вносить свій специфічний внесок у розвиток особистості, її діалогічних умінь. При плануванні - самостійність, воля, творчість, ініціативність, організованість тощо. На етапі реалізації цілей - працьовитість, майстерність, старанність, дисциплінованість, активність. На етапі аналізу формуються стосунки, моральні критерії, відповідальність. У розвивальному навчанні дитина є повноцінним суб'єктом діяльності.

Розвивальне навчання зосереджена на тому, щоб діти вчилися творчо й активно здобувати знання, набувати уміння слухати й чути, осмислено ставитися до своєї діяльності й активно застосовувати отримані знання. Таке

навчання якісно змінює ставлення вчителя до учня, підносячи його на більш високий рівень відносин - рівень - співробітництва. Розвивальне навчання характеризується тим, що «вчитель свідомо формулює перед кожним уроком не тільки навчальну (дидактичну) мету, але і розвивальну і виховну, які впливають із змісту матеріалу, можливостей дітей, рівня їх інтелектуальної, емоційної вольової підготовки» [38, с.89].

У підручниках, побудованих на принципах розвивального навчання, - новий зміст освіти, нові методи й форми роботи, які дійсно спрямовані на розкриття індивідуальних схильностей і здібностей молодших школярів. Розвивальне навчання приваблює також своїм підходом до усвідомлення важливості навчання і розвитку особистості кожного учня. Тож важливим компонентом розвивального навчання є формування у молодших школярів творчих здібностей, а основою творчої діяльності вважається гнучкість мислення, розвинена уява й фантазія, нестандартність думки.

Н.Остапенко, говорячи про розвивальний компонент уроку, у першу чергу виокремлює його основні складові, наголошуючи на тому, що усі напрямки цієї багатоаспектної роботи взаємопов'язані. Якщо учня не навчили уважно слухати, точно відтворювати, спостерігати, орієнтуватися у просторі, диференціювати різні ознаки, то йому, на жаль, не досягти й високого рівня мислительних умінь. Якщо учень з урок в урок залишається репродуктивним виконавцем і не відчуває задоволення від творчості, то у нього доволі мало шансів для формування стійких пізнавальних потреб. Важливим також є і такий аспект розвивального уроку, як створення поступового переходу від дій у співробітництві з учителем і учнями до самостійних, що є цінним, тому що «існує загальний закон переходу будь-якої дії від дорослого до дитини: те, що вчитель робить відносно учня (ставить мету, планує, контролює, оцінює), учень згодом починає застосовувати відносно іншого, і тільки після цього - відносно себе» [60, с.78]. Ігнорування будь-якого з цих напрямків роботи, звужує, збіднює розвивальний вплив змісту навчання, тому повноцінне засвоєння матеріалу

передбачас: формування в учнів не будь-яких, а саме раціональних способів дій; виконання учнями усіх умов правильного застосування того чи іншого способу дії; прагнення до навчального діалогу з учителем та учнями на уроці; аргументоване відстоювання власної думки й позиції; перенесення засвоєного у нову навчальну ситуацію.

Обов'язковими якостями творчої людини є: гнучкість мислення, розвинена уява, уміння створювати нові діалогічні ситуації, бачити нові функції об'єктів, легко звільнятися від стереотипів, знаходити багатоваріантність рішень. Усі ці якості, бодай в елементарній формі, потрібно виявляти, розвивати, закріплювати, починаючи із перших років навчання. Дослідження показали, що критеріями відбору навчального матеріалу, який планують доля організації творчої діяльності молодших школярів на уроці є: зв'язок нового із засвоєним матеріалом; можливість логічного членування початкового матеріалу на логічні кроки й елементарні задачі; наявність протиріч між опорними й новими знаннями; готовність школярів до участі у пошуковій діяльності тощо. Кожна із форм організації виконує свої функції у набутті школярами досвіду творчої діяльності. Через систему пізнавальних завдань за допомогою прийомів розумової діяльності учні удосконалюють уміння аналізувати, диференціювати ознаки, виокремлювати головне, узагальнювати, класифікувати, доводити. Шлях до такого рівня навчання непростий, потребує системності й наполегливості в роботі вчителя, починаючи із самого початку навчання дитини, уміння поєднувати прямі й опосередковані засоби впливу на розвиток особистості молодшого школяра. Отже, «розвивальне навчання ж не може існувати без постійного навчального спілкування, при якому учень, зрозумівши, чого він не знає, не вміє робити, сам починає активно діяти, включаючи в цей процес учителя як більш досвідченого партнера» [38, с.93].

Багатство змісту освіти, різноманітність методів роботи вчителя, що ґрунтуються на особливих дидактичних принципах та типових методичних особливостях розвивального навчання, надають можливість забезпечувати

різноманіття видів діяльності школярів, дозволяють вчителю бачити кожну дитину, спостерігати за її успіхами у навчанні й розвитку. Добрі, довірливі стосунки між учителем і його вихованцями, позитивний психологічний мікроклімат, насичений гарними емоціями, атмосфера зацікавленості навчанням - усе це дозволяє якнайкраще кожному учневі реалізувати свій потенціал.

Стрижнем розвивального навчання є досягнення максимального результату в загальному розвитку школярів. Тому основна увага спрямована на формування знань, умінь і навичок шляхом самостійного пошуку, колективної співпраці, а не механічним виконанням великої кількості вправ чи завдань. Двигуном процесу пізнання стає бажання учня дізнатися щось нове, ще йому не відоме. Таким чином учні «уже на першопочатках навчання відчують задоволення від такої спрямованої, осмисленої, творчої діяльності, отримують радість від виконання складного завдання, чи пошуку правильної відповіді» [12, с.41]. Методи навчання, що ґрунтуються на принципах розвивального навчання, апелюють не тільки до розуму, інтелекту дитини, а й до їх почуттів, емоцій, що, безумовно, сприяє процесу пізнання, вільному висловлюванню власних суджень.

Для успішного досягнення цілей сучасної початкової освіти необхідне системне використання технологій розвивального навчання. Як зазначає О.Кондратюк, універсальним вихідним методом і основою технології організації видів діяльності є педагогічна вимога. Зі зміною філософії освіти, педагогічна вимога не втрачає свого призначення, оскільки узгоджується із «принципом пріоритету суб'єкт-суб'єктних відносин у загальному обсязі відносин педагогічного процесу. Однак вона буде дієвим засобом у руках педагога тільки у тому випадку, коли відповідатиме умовам педагогічної доцільності: відповідності основним моральним принципам; можливостям учнів; більш конкретним вимогам, які засвоєні раніше; охоплення усіх необхідних у даній ситуації дій учнів та запобігання проявам небажаних і шкідливих вчинків, деструктивної поведінки» [41, с.65].

Окрім того вимога повинна бути конкретною. Це відкриває можливості її доведення до логічного завершення, тобто робить вичерпною у своєму вербальному формулюванні. Вона повинна бути позитивною, тобто спонукати певний вчинок, а не забороняти, пригальмовувати ті чи інші дії, не пояснюючи; вимога повинна бути чіткою, зрозумілою, однозначною у трактуванні, посиленою у даний конкретний момент. Значимість педагогічної вимоги, коли вона відповідає зазначеним вище критеріям, надзвичайно важливе, оскільки у ній закладено повагу до особистості учня.

М.Вашуленко зазначає, що опановуючи технологію організації розвивальних видів діяльності, важливо мати на увазі й те, що у своєму розвитку педагогічна вимога має проходити закономірну низку етапів: від первинного до вихідного, від нього - до вимоги-правилу, далі - до вимоги-норми і на завершення - до вимоги-принципу. Говорячи про особливу роль педагогічної вимоги, як універсального методу організації діяльності учнів, потрібно зважити на судження С.Рубінштейна, що вимоги, які висуваються зовні, без внутрішньої опори на того до кого вони звернені, можуть викликати негативну реакцію відсічі чи рішучого протесту, не завжди можуть бути прийняті. Тому в умовах «організації педагогічного процесу вимога повинна розглядатися тільки у контексті так званого рефлексивного управління» [97, с.11].

Учителі початкових класів дуже добре знають, як важливо зацікавити учнів на уроці, зробити процес навчання зрозумілим, доступним, бо надзвичайно важко вирішувати ті навчальні завдання, які в дітей не викликають інтересу, зацікавленості. На жаль, нині, особливо в умовах пандемії, дистанційного навчання, рівень сформованості пізнавальної діяльності у багатьох дітей не перевищує середній показник. А це говорить проте, що у таких дітей обмежений кругозір, низький рівень комунікативних та інтелектуальних умінь, низька пізнавальна активність. Тож перед сучасним учителем постає завдання формування всебічно розвиненої,

освіченої, ініціативної особистості, готової вирішувати поставлені перед нею завдання.

На думку О.Савченко, «стимулювання різних форм пізнавальної активності на уроках і спеціальне формування форм вмінь запитувати й відповідати сприяють суб'єктивності учіння, готують учнів до навчального діалогу з учителем й однокласниками. Психологічний контакт із дітьми - обов'язкова передумова, без якої не може бути діалогу «на рівних», продуктивної взаємодії» [80, с.150]. Для вдосконалення діалогічної мови й розвитку її зв'язності необхідно спонукати учнів до розгорнутих цілеспрямованих висловів. Цьому сприяють пошукові питання, які активізують логічне мислення, спонукають до зіставлення фактів, порівнянь і ставлять учня перед необхідністю відповідати не одним реченням, а цілісним висловом, розвиваючи й обґрунтовуючи свою думку. У зв'язку з цим учителю доцільно передбачити найбільш оптимальне співвідношення репродуктивних і пошукових запитань, підсилюючи роль останніх у залежності від теми й змісту бесіди, об'єму й складності завдань, які підлягають узагальненню.

Великого значення також надається роботі з розвитку уяви молодших школярів, адже підвищена емоційність, чуттєвість є їх віковою особливістю. Для цього віку характерним є наочно-образне мислення. Суттєвим є те, що дитина, яскраво фантазуючи в одному виді діяльності, легко переносить цю якість на інші. Сприятливо позначається на розвитку дитячої фантазії збагачення пізнавального досвіду спостереженням виразних особливостей усього, що оточує учня, зосередження його уваги на цікавому, дивному, незвичному. Що стосується розвитку мовлення учнів, то, як відомо, воно безпосередньо пов'язане з розвитком мислення, адже хто ясно думає, той ясно й висловлюється. Однак, це не означає, що мовлення буде розвиватися автоматично у процесі розвитку мислення, йому потрібна особлива увага.

На уроках української мови з розвитку діалогічного мовлення необхідна організація живого спілкування учнів через їх включення в

осмислене й розгорнене обговорення тих питань, які пов'язані з темою уроку. Як зазначають дослідники, це можна організувати, «включаючи у матеріал уроку, крім певної зорової та словесної інформації запитання, звернені до учнів, аби вони, оцінивши отриману інформацію, спробували б уявити й спроектувати свою подальшу роботу» [88, с.6]. При чому, запитання бажано ставити так, аби учень міг побачити не окремі дії й операції, а перш за все зрозуміти їх зміст і взаємозв'язки, вловити особливості конструкції, тобто, в думках вибудував певну систему дій. Проблемні питання й завдання вимагають роздумів, і, відповідно, осмислених, самостійних відповідей. Для розвитку мовлення молодших школярів бажано використовувати на уроці й інші можливості. Наприклад, гарний результат досягається, коли учні час від часу розповідають по завершенні роботи про те, як вони її планували. Це дозволяє побачити взаємозв'язки, краще оцінити зміст завдань, процесу їх виконання. Ці прийоми важливі у контексті групового спілкування, вироблення умінь уважно слухати іншого, замислюватися над міркуваннями однокласників, включатися у діалог, що формує діалогічні вміння а також і відповідний позитивний мікроклімат у класі.

Отже, розвивальне навчання - це цілісна педагогічна система, альтернативна традиційній системі початкового навчання; новий, активно - діяльнісний спосіб навчання, який прийшов на зміну пояснювально-ілюстративному способу; це орієнтація навчального процесу на потенційні можливості учня та їх реалізацію. Мета розвивального навчання полягає у тому, щоб виховати з кожного учня суб'єкта власного життя, тобто людини, здатної самостійно ставити перед собою ті або інші завдання і знаходити оптимальні способи їх рішення.

Розвивальне навчання відрізняється від навчання пояснювально-інформативного типу характером викладання й учіння. Основна роль учителя у процесі розвивального навчання - організація навчальної діяльності учня, спрямованої на формування пізнавальної самостійності, розвиток і формування здібностей, моральних переконань, активної життєвої

позиції. Таке навчання здійснюється у формі залучення учнів у різні види діяльності, використання у викладанні дидактичних ігор, дискусій, а також методів навчання, спрямованих на розвиток і збагачення творчої уяви, мислення, пам'яті, мови. Залучаючи учня в навчальну діяльність, зорієнтовану на його потенційні можливості, учитель повинен добре знати, якими способами діяльності учень оволодів у процесі попереднього навчання, психологію оволодіння цим процесом, міру осмислення учнем своєї діяльності. На основі цих даних учитель конструє педагогічні впливи на учнів, здійснюючи їх у зоні найближчого розвитку дитини. Так, в «особистісно-зорієнтованому діалозі педагог не гальмує альтернативні думки, а робить кроки на їх зближення» [80, с.150].

Розвивальне навчання враховує й використовує закономірності розвитку, пристосовується до рівня й особливостей індивіда. Педагогічні дії випереджають, стимулюють, направляють і прискорюють розвиток генетичних, спадкових даних особистості.

Основою учіння у структурі розвивального навчання є зв'язок: мета-засіб-контроль, а основною технологічною ланкою - самостійна навчально-пізнавальна діяльність учня, яка базується на здатності учня регулювати у процесі навчання свої дії у відповідності до усвідомленої мети. Ці дії викликають у поведінці учня певний процес, мотивований тією чи іншою потребою, яка тимчасово виступає і як спонука, і як мета. Мотив навчання виражений або безпосередньо у практичній потребі, ситуативному інтересі, або опосередковано - суб'єктивно і прихований від учня.

Програма розвивального навчання спрямована на розвиток допитливості молодшого школяра, як основу розвитку пізнавальних здібностей учня у середній та старшій школі; формування творчої уяви, інтелектуальний та особистісний розвиток; формування комунікабельності - уміння спілкуватися з дорослими й однолітками - як одна із необхідних умов успішності навчальної діяльності.

Для учні молодшого шкільного віку важливе не тільки оволодіння комунікативними вміннями й навичками, але й засвоєння теоретичних понять мовної системи. Тому у процесі формування діалогічного мовлення молодших школярів засобами розвивального навчання потрібно звертати увагу на ознайомлення школярів з низкою діалогових понять і правилами діалогічного спілкування. Загалом, розвиток діалогічного мовлення молодших школярів передбачає засвоєння ними таких умінь і навичок: системи мови, як засобу спілкування; лексико-граматичних можливостей діалогу; логічної організації діалогічного повідомлення; встановлення соціальних контактів один з одним і з дорослими; встановлення інтерактивної взаємодії; закріплення практичних навичок комунікативної діяльності.

Е.Палихата зазначає, що «діалогічне мовлення неможливо спланувати, оскільки мовленнєва поведінка співрозмовників взаємопов'язана» [63, с. 85], воно ситуативно обумовлене і йому притаманна велика емоційність і експресивність, яка проявляється у використанні невербальних засобів: міміки, жестів. Ці особливості потрібно враховувати при формуванні й розвитку діалогічних умінь на різних етапах навчання, вводячи у нього різноманітні елементи творчості, які передбачають комбінування, аналогізування, універсалізацію, випадкові видозміни, використання ігрових моментів. Розвивальне навчання дозволяє організувати навчально-пізнавальну діяльність молодших школярів на основі принципів співробітництва, партнерської взаємодії, гуманізму, розвитку творчості й самостійності.

Висновки до розділу 1

Актуальність проблеми дослідження зумовлена особливою соціальною значимістю діалогічного мовлення в міжособистісній комунікації, інтересом до проблеми мовленнєвого впливу в сучасній школі, де особливе місце займає діалогічне мовлення.

Чинною освітньою програмою передбачається формування та розвиток в учнів молодшого шкільного віку умінь вести діалог. Це уміння набуває особливої ваги у контексті вимог сучасного суспільства. Адже від того як учень навчиться налагоджувати контакти, спілкуватися з оточуючими його людьми, безпосередньо і буде залежати не тільки його подальша навчальна діяльність, а й продуктивна діяльність у дорослому житті, в роботі. У цей період закладається навичка брати на себе відповідальність за своє мовлення і правильно його організовувати з метою ефективної продуктивної комунікації з іншими людьми, уміння дисциплінувати себе, організовувати групову й особисту діяльність.

Лінгвістичні аспекти розвитку діалогічного мовлення у своїх працях досліджували А.Бадер, Ф.Бацевич, К.Пономарьова та ін., методичні - Л.Варзацька, М.Вашуленко, А.Зимульдінова та ін.. Проблемі формування діалогічного мовлення у руслі концепції розвивального навчання присвячені публікації О.Киричук, В.Кирилів, О.Кондратюк, В.Макушенко, Н.Сіранчук. У публікації, присвячених проблемі розвитку діалогічного мовлення (О.Кондратюк, О.Мельничайко, Е.Палихата, Н.Ростикус, Т.Шевчук й ін.) висвітлюються такі питання: значення діалогу соціалізації особистості, її гармонійному розвитку; особливості діалогічного мовлення молодших школярів; зміст діалогу; умови, які забезпечують успіх у навчанні молодших школярів діалогу; форми організації роботи з розвитку діалогічного спілкування учнів молодшого шкільного віку; види діалогу, яким варто навчати молодших школярів; труднощі, які виникають у процесі розвитку діалогічного мовлення молодших школярів та шляхи їх подолання тощо.

У науковій літературі діалогічне мовлення визначається як особливий вид мовленнєвої діяльності, процес мовленнєвої взаємодії двох або більше учасників спілкування. Навчальний діалог тлумачиться по-різному. Так, С.Гончаренко, автор «Українського педагогічного словника», зазначає, що «в умовах навчальної ситуації діалог - це форма педагогічної взаємодії вчителя - учня (учня-учня), у процесі якої відбувається інформаційний обмін, регулюються відносини і взаємний вплив. У навчальному діалозі специфіка визначається цілями, умовами та обставинами взаємодії» [24, с.16]. Е.Палихата розглядає його ширше, як «взаємодію суб'єктів навчального процесу, що може розвиватися у різних напрямках: учитель-учень, учень-учень, учень-учні, учень-тексти, дослідження, учень-комп'ютер тощо» [62, с.107].

Діалог є основною формою мовлення, у практиці навчання української мови в початковій ланці освіти займає одне із провідних місць. Розвиток і формування діалогічного мовлення на етапі початкової школи допомагає виробити в учнів уміння спілкуватися, слухати співрозмовника, вступати в розмову й підтримувати її.

Одним із чинників формування діалогічного мовлення молодших школярів є розвивальне навчання. Основною особливістю його є узгодження провідної ролі навчання з надзвичайно дбайливим ставленням до внутрішнього світу учня, з наданням відповідного простору його індивідуальності, тобто в узгодженості зовнішніх і внутрішніх факторів розвитку. Навчання здійснюється на рівні «зони найближчого розвитку» найбільш підготовлених школярів. Учні з найперших уроків вводяться у ситуацію, яка вимагає від них певних інтелектуальних зусиль, продуктивних дій. Разом з тим, високий рівень подачі навчального матеріалу, робота на високому рівні труднощів обов'язково поєднується зі створенням в класі атмосфери довіри, поваги, толерантності, що дозволяє кожному учневі повірити у свої сили й по-справжньому розкритися.

РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК ДІАЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ РОЗВИВАЛЬНОГО НАВЧАННЯ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

2.1. Стан формування в учнів початкових класів діалогічного мовлення в теорії і практиці вивчення української мови. Сучасне суспільство зацікавлене в особистості, яка володіє умінням вибудовувати стратегії співробітництва у різних життєвих обставинах. Тому питання формування у школярів умінь діалогічного мовлення у теорії й практиці вивчення української мови набувають нині першочергової ваги.

Ще національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті, визначаючи стратегічні завдання освіти, наголошувала на тому, що «основною метою української системи освіти є створити умови для розвитку і самореалізації кожної особистості як громадянина України, формувати покоління, здатні навчатися протягом життя» [56, с.4]. У контексті цього бездоганне володіння українською мовою є тією необхідною умовою, яка забезпечить якісний процес здобуття знань і можливості особистісної самореалізації. Державний стандарт початкової освіти (2018), серед ключових компетентностей на перше місце ставить вільне володіння українською мовою як державною, що передбачає: «вміння усно і письмово висловлювати свої думки, почуття, чітко та аргументовано пояснювати факти, а також любов до читання, відчуття краси слова, усвідомлення ролі мови для ефективного спілкування та культурного самовираження, готовність вживати українську мову як рідну в різних життєвих ситуаціях» [25].

Ставши школярем, дитина попадає в умови сучасного освітнього середовища, яке за соєю суттю є діалогічною, оскільки побудоване на принципах, найважливішими з яких є «принцип діалогічного спілкування та проблемного навчання» [79, с.16]. Реалізація цих принципів в освітньому процесі активізує в молодшого школяра потребу в діалозі, в обговорення з

учителем, однокласниками, батьками різних точок зору на початкову проблему, певні життєві ситуації тощо. Однак, як справедливо зазначають дослідники, спілкування утруднене недосконалістю діалогічного мовлення молодших школярів: його побутовим, ситуативним характером; невиправданим насиченням вигуками; відсутністю в арсеналі мовленнєвих умінь учня вміння будувати питальні висловлювання (запитувати інформацію); переважанням у мовленні односкладних реплік-відповідей; загальною пасивною позицією молодшого школяра у діалозі та ін..

До числа першочергових завдань, які стоять перед сучасними науковцями, методистами щодо розробки програм розвитку діалогічного мовлення молодших школярів відноситься завдання навчання діалогічного мовлення. У чинних державних документах щодо реформування мовної освіти в Україні: Конституція України, закони України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» та ін. посилюються вимоги й реалізуються нові підходи до розвитку особистості учня молодшого шкільного віку, мовної підготовки учнів початкової школи [81;82;83].

Сучасна матриця мовної підготовки молодших школярів «характеризується різноаспектністю навчальних проєктів, серед яких формування діалогічного мовлення, що передбачає вироблення елементарних умінь комунікативної поведінки на засадах культури мовлення та етики спілкування» [75, с. 1]. Як уже зазначалося у попередніх параграфах нашої роботи, проблема мовленнєвого розвитку молодшого школяра, у тому числі формування його діалогічного мовлення, не є новою. Вагомий внесок у її дослідження зробили Л.Варзацька, М.Вашуленко, О.Джелелей, А.Зимульдінова, А.Каніщенко, Е.Палихата, О.Савченко, Н.Ростикус та ін.. Дослідники вважають, що діалогічне мовлення відіграє вагомe значення у вирішенні завдань розвитку різнобічної особистості, «рідна мова й мовлення саме і є тим підґрунтям, на якому можна формувати мовленнєві уміння дитини, готувати її до життя, навчити висловлювати думку в невимушеній

формі, тобто оволодіти мовленням в усьому багатстві мовних засобів» [32, с.37]. Мовленнєва діяльність поділяється на говоріння, слухання, читання і письмо. Діалог відбувається завдяки говорінню і слуханню. Е.Палихата, автор багатьох досліджень, присвячених культурі діалогічного мовлення, звертає увагу на те, що умови протікання діалогу визначають низку його особливостей: «багатство інтонаційного оформлення; значна кількість паралінгвістичних засобів; певний темп; контактність зі співрозмовником; високий ступінь автоматизації, на чому базується тема; специфічний набір мовленнєвих засобів і своя структура; лінійність у часі, оскільки повернення до якого-небудь відрізка (уривка) мовлення неможливе» [63, с.35].

М.Вашуленко зазначає, що метою «початкового курсу мовно-літературної освіти є розвиток особистості дитини засобами різних видів мовленнєвої діяльності, формування ключових, комунікативних та читацьких компетентностей; розвиток здатності спілкуватися українською мовою для духовного, культурного й національного самовияв, послуговуватися нею в особистому й суспільному житті, у міжкультурному діалозі; розвиток емоційно-чуттєвого досвіду, мовленнєво-творчих здібностей» [14, с.13]. Вчений наголошує на тому, що однією із умов розвитку змістового діалогічного мовлення молодших школярів є вміння ставити запитання і відповідати на них, саме з цього і починається процес навчання діалогічної мовленнєвої діяльності. Тому у підручниках М.Вашуленка для початкової школи особлива увага звернена на аналіз зразків діалогічного мовлення, які знаходимо у текстах художніх творів (діалоги героїв, вміння слухати, добирати переконливі аргументи, враховувати невербальні засоби спілкування).

Типова освітня програма, розроблена під керівництвом Савченко О.Я. метою початкового курсу мовно-літературної освіти визначає «розвиток особистості дитини засобами різних видів мовленнєвої діяльності, формування ключових, комунікативної та читацької компетентностей; розвиток здатності спілкуватися українською мовою для духовного,

культурного й національного самовияву, послуговуватися нею в особистому й суспільному житті, у міжкультурному діалозі; збагачення емоційно-чуттєвого досвіду, розвиток мовленнєво-творчих здібностей» [92, с.6]. Відповідно до мети виокремлено такі змістові лінії: взаємодіємо усно; читаємо; взаємодіємо письмово; досліджуємо медіа; досліджуємо мовні явища. Завдання цих змістових ліній реалізує навчальний зміст підручників для 1-4 кл. З метою виявлення компонентів розвивального навчання у розвитку діалогічного мовлення молодших школярів проаналізуємо підручники за авторством М.Вашуленка та М.Захарійчук.

У підручнику для першого класу М.С.Вашуленко, О.В.Вашуленко *«Українська мова. Буквар»* (2018 р., Ч.І) із перших сторінок учням пропонуються завдання, які сприяють формуванню їх діалогічного мовлення: розділ «Я вчуся знайомитися, спілкуватися»: використання в мовленні етикетних формул, програвання першокласниками сценок вітання [15, с.6-9]; складання розповіді за малюнками [15, с.23, 27, 36, 40, 43, 51, 72, 103, 109]; переказ казки за малюнком, розіграш сценки з казки [15, с.33]; розподіл ролей і вистава за казкою [15, с.89]; читання діалогічного тексту [15, с.105].

У другій частині підручника *«Українська мова. Буквар»* (2018 р., Ч.ІІ) авторами пропонуються тексти з діалогічними вкрапленнями, як прозові, так і віршовані: «На городі» [15, с.10-11], «А ти знав? А ти знала?» [15, с.14-15], «Христинка» [15, с.19], «Родичі» [15, с.37], «Хто Юрасика вкусив?» [15, с.43], «Вишня» [15, с.44], «Сині дні» [15, с.46], «Буруля» [15, с.49], «Чиї ручаї?» [15, с.51], «Удома краще» [15, с.59], «Лісовий майстер» [15, с.67], «Дзюдо» [15, с.71], «Бука «Я» [15, с.76-79], «Рукавичка» [15, с.86-87], «Як заєць сон шукав» [15, с.88-89], «Розмова кольорів» [15, с.95], «Несправжня вулиця» [15, с.98-99], «М'ячик-пустунець» [15, с.102-103], «Найдужчий» [15, с.104-105], «Передумала» [15, с.106-107]; розігрування сценок [15, с.31, 87].

Аналіз підручника М.С. Вашуленка *«Українська мова та читання для другого класу закладів загальної середньої освіти»* (2019, Ч.І) засвідчив підбір авторами завдання з розвитку діалогічного мовлення другокласників

розвивального характеру: хвилинки спілкування: наприклад, «Продовжте розмову:

- Як правильно: зателефонувати чи подзвонити:
- Можна вживати обидва слова.
- А я думаю, що правильніше зателефонувати» [17, с.24].

Або ж : «- Я написав татові на електронну пошту, а він чомусь не відповідає. Маже, я адрес неправильно записав?

- А ти знаєш, що означають в українській мов слова адреса й адрес?
- Я думаю, що ці слова мають однакові значення» [17, с.29].

Чи: « - У тебе слово скарбниця написане неправильно...» [17, с.30], «- Як написати п'ятьма і чотирма буквами слово, яке означає робота?...» [17, с.37], « - Як правильно говорити: грати на вулиці чи гратися на вулиці?...» [17, с.42], «- Якими близькими за значеннями словами можна перепрошувати когось, просити вибачення за щось?...» [17, с.44], «- Ми із сестричкою вже прикрасили ялинку» [17, с.73], «- Як ти думаєш, як правильно сказати...» [с.80; 87], «- Цікаво, від якого слова утворилася назва...» [17, с.83], « -Я так чекаю початку зимових канікул...» [17, с.85], «- А ти знаєш, що означає слово...» [17, с.102], « - Я з батьками допомагаю тваринам...» [17, с.111], « - Як ти думаєш, чому останній місяць весни називається травнем?...» [17, с.120], « - Мене турбує стан природи...» [17, с.139], «Перероби текст так, щоб...» [17, с.142]; гумористичні діалоги: «- Чого ти плачеш, хлопчику? - Я загубився. - А чий ти? - Татків? - А на якій вулиці ти живеш? - На нашій» [17, с.60], «Продовжте розмову: - Мої родичі мешкають у Дніпрі. - На острові чи під водою? - Ні, у місті!» [17, с.67]; читання діалогу за розподіленими ролями: розмова бібліотекаря з читачем [17, с.108], автор і місяць березень [17, с.49]; читання тексту в особах: вірш «Вогонь та вода» [17, с.119], казка без назви [17, с.125]; розповідь за малюнком, де зображені різні персонажі [17, с. 133-135].

Аналіз другої частини зазначеного вище підручника показав його насиченість різноманітними завданнями з розвитку діалогічного мовлення

другокласників: аналіз казкової історії [17, с.8]; тексти відповідного наповнення: «Їжачок Буль-школяр [17, с.9-10]», «Усі книжки гарні» [17, с.18], «Вітрисько» [17, с.25], «Горобці» [17, с.28], «Господиня осінь» [17, с.29-30], «Осінній концерт» [17, с.34], «Зайчику, зайчику» [17, с.41], «Зайчикова хатинка» [17, с.47-49], «Ведмідь і бджоли» [17, с.49-50], «Лисичка і журавлель» [17, с.51-52], «Ведмідь і павучок» [17, с.53-55], «Курочка, мишка та півник» [17, с.56-57], «Лисиця і яструб» [17, с.58-59], «Зниклий мішок» [17, с.64-65], «Новий рік» [17, с.68-69], «Дивовижний снігопад» [17, с.70-71], «Як зайчики зимували» [17, с.74-75], «Дивовижні імена» [17, с.86-87], «Мудра мова» [17, с.88-89], «Тьохіванко, Тьохандрійко і Цвірінько» [17, с.90-91], «Весна» [17, с.96], «Струмок», «Пролісок» [17, с.97], «Під веселкою» [17, с.104-105], «Золоте серце» [17, с.108-109], «НЛО» [17, с.110], «Про жовті грушки та червоні вушка» [17, с.111-112], «Пластиліновий песик» [17, с.113-114], «День народження» [17, с.117-118; 119-120], «Якби я мав такі кросівки» [17, с.11-122], «Заячий холодок» [17, с.123-125], «Кревет Вася» [17, с.126-128], «Диво у долоньках» [17, с.130-131], «Сонечко» [17, с.134-135], «Вовчик і сонечка» [17, с.135-137]; читання вірша, казки, оповідання в особах; ставлення одне одному запитань за прочитаним твором; читання віршу-діалогу.

Підручник для третього класу М.Вашуленко, Н.Васильківська, С.Дубовик «Українська мова та читання» (2020 р., Ч.І) також містить розвивальні завдання, які сприяють обміну думками і враженнями, навчають відстоювати свою думку, доводити слушність своїх міркувань:

- хвилинка спілкування (доповніть і продовжте розмову): «- Я люблю подорожувати...» [18, с.9], «- Ти знаєш, як можна вдосконалити текст...» [18,с.11], « - Я бачила по телевізору...» [18, с.28], « - Усі слова є реченнями....» [18, с.42], «- Я все зрозумів...» [18,с.45], «- Я склав речення...»[18,с.49], «- Я думаю, що слова парк і ліс є синонімами. - А я так не вважаю, бо...» [18,с.52], «Ти вже знаєш, як користуватися словником?...» [18,с.58], «-Цікаво, у тексті є основна частина...» [18,с.64], «- Скажи, будь

ласка, чому в тексті слово Маргаритка, написано з великої букви?...» [18,с.71], «- Татку, дивись, який зелений острів...» [18,с.73], «- Книжку, яку я читаю, називають бестселером...» [18,с.79], «- У мене вдома живе папужка...» [18,с.83], «- Я так люблю зиму!...» [18,с.87], «- Я можу годинами грати на смартфоні...» [18,с.91], «- Іменники змінюються за родами» [18,с.111], «- У нашому місті буде дельфінарій...» [18,с.121], «- А ти знаєш, хто такий Ярослав Мудрий?» [18,с.125], «- Прикметники омивають континенти й відмежовують їх один від одного...» [18,с.128], «- У нашій школі проводили захід «Захисти первоцвіти». Тепер я знаю...» [18,с.123], «- Чи знаєш ти, скільки ...» [18,с.139], «Я дуже люблю виступи дресированих тварин» [18,с.151];

- розподіл ролей і розіграш сценки за змістом: «Йде мама по вулиці й веде чотирьох доньок...» [18,с.21], «Уяви себе журналістом» [18,с.33], розігрування уривку казки [18,с.39], «- Я думаю...» [18,с.45]; виразне читання тексту за ролями [18,с.36]; висловлювання у заданих комунікативних ситуаціях [18,с.21]; складання тексту розмови із другом на задану тему [18,с.21].

У другій частині підручника для третього класу «Українська мова та читання» (2020 р., Ч.ІІ) зміст завдань розвивального характеру розширено такими, як: обговоріть... [18,с.10;23; 34;80;100;115;116;126;127;142], поставте одне одному запитання за прочитаним твором [18,с.16;81-83,105-106; 145; 148], об'єднайтеся у творчі групи (створення проєкту) [18, с.17;29;35;89;97;103;112;128;141;156], доведи свою думку [18, с.26], пофантазуй [18, с.31;40;56;60;121], читання за ролями: п'єса-казка Л.Мовчун «Горіхові принцеси» [18, с.61-66], «Перший сніг» уривок з повісті «Щоденник Славка Хоробрика» О.Радущинської [18, с.73-76].

Підручник для четвертого класу класу М.Вашуленко, Н.Васильківська, С.Дубовик «Українська мова та читання» (2021 р., Ч.І) навчає грамотно писати, висловлювати усно й письмово, у формі діалогу свої думки і почуття:

- розподіл ролей і переказ тексту: «Ганнуса і Марійка йшли зі школи» [19,с.14-15], розподіл ролей і виразне читання тексту [19,с.26]; читання тексту в особах, відповіді на запитання автора [19, с.17-18], пояснення іншим змісту байки «Соняшник» П.Ключини [19,с.139]; розгляд світлини, відповіді на запитання [19 с.19;61;95]; ігри: «Вилучи зайвий вислів» [19,с.45], «Добери перевірене слово» [19,с.67]; «Шукаймо прикметники» [19,с.110]; діалогова взаємодія у формі листа другу чи подрузі [19,с.151]; колективний проект [19,с.51], «Вилучи зайве слово» [19,с.107];

- хвилинки спілкування (продовжте розмову): «- Нагадай, будь ласка, у якій послідовності встановлюють зв'язок між членами речення» [19, с.29], «- Ми з класом нещодавно відвідали дендропарк...» [19, с.32], «У вільний час я люблю малювати...» [19, с.36], «- Ми нещодавно взяли песика із притулку...» [19, с.41], «- Цікаво: для мене слова, пов'язані з комп'ютерними іграми, вже давно не нові. А для бабусі з дідусем...» [19, с.49], «- Я люблю читати наукові книжки...» [19, с.70], «- Скажи, буди ласка, іменник дружба вживається у множині?...» [19, с.79], «- Лінію зіткнення із землею називають горизонтом, а ще...» [19, с.91], «- Підкажи, будь ласка, як шукати у словнику...» [19, с.95], «- Скажи, а ти знаєш, що робить гончар?...» [19, с.99], «- Не можу зрозуміти фразеологізм...» [19, с.101].

Друга частина підручника для 4 класу закладів загальної середньої освіти (Вашуленко О.В., 2021) знайомить з особливостями художнього слова, на прикладі визнаних майстрів слова формує навички діалогічного спілкування:

- читання текстів-діалогів з подальшим обговоренням: «Мій сусід-прибулець» О.Комової [21, с.8-10], «Дзвінок інспекторки» Д.Стронг [21, с.11-17], народна легенда «Як виникли Карпати» (читання виразно діалогу між Силуном і Карпом) [21, с.34-36], «Замкова гора в Мукачеві» (робота в парах, запитання одне одному за текстом) [21, с.39-40], народна притча «Треба нахилитися» (робота в парах, яку картину намалювали би за твором, розказати одне одному, що плануєте зобразити на цій картині) [21, с.47-48],

єврейська притча «Цвяхи» [21, с.44-45], вірш Г.Бойка «Викрутився» (читання вірша в особах, відпрацювання інтонації, пантоміміки) [21, с.58], С.Дерманський «Млин» [21, с.86-88], А.Туз «Час бажань» [21, с.89-95], О.Кукуєвицька «Казка про пінгвіна, який хотів літати» (розігрування казки, міркування над інтонацією, жестами, репліками кожної дійової особи) [21, с.95], Д.Амфт «Як полюбити павученя?» (читання казки в особах) [21, с.96-99], Е.Бесков «Дідок, що говорив лише примовками» (рольовий діалог) [21, с.100-102], Л.Мовчун «Бабай Ага і козак-невидим» (розподілення ролей та інсценізація однієї із сцен п'єси) [21, с.103-111], байка «Вовк і кіт» (прочитати байку в особах, звернути увагу на інтонацію) [21, с.115-116], П.Глазовий «Неволя» (читання байки в особах, розіграш розмови ластівки і солдов'я) [21, с.118], О.Кротюк «Літачок» [21, с.119-120], Ж.Парошин-Дені «Банда піратів» [21, с.160-168];

- працюйте разом [21,с.5], робота в парах, діалогічне спілкування - запитання одне одному за прочитаним текстом [21,с.23-24]; обмін думками з приводу прочитаного тексту [21,с.46;52;55;112;124; 126-128;130;131-132; 149]; робота в групах, створення літературного проєкту [21,с.34], написання оповідання чи казки, у якому передбачити діалог персонажів з використанням прислів'їв і приказок [21,с.111].

З метою порівняння, проаналізуємо *підручники М.Захарійчук, учителя-методиста, заслуженого учителя України та д.п.наук, проф. Н.Богданець-Білокаленко.*

Зміст підручника «Українська мова. Буквар» (М.Захарійчук, 2018. I Ч, Ч.II) вирізняється різноманіттю методів роботи, серед яких у контексті розвитку діалогічного мовлення, на відміну від підручника М.Вашуленка, опора зроблена на ігрові та метод проєктів. Також у підручнику представлені ігрові методи навчання, зокрема, вчимося граючись, наприклад, покупка продуктів магазині [28,с.64].

Підручник «Українська мова та читання» для 2 кл. закладів загальної середньої освіти (М.Захарійчук, 2020, Ч.I.Українська мова) зорієнтований на

творчість, має розвивальний характер. Це підтверджують такі завдання, як: обговорення змісту малюнків, складання порад [29,с.11;23;48;65;92;95;96;105;109], читання діалогу в особах [29,с.12;14;37;85;87;89;91;98-99;100], рубрики «Спілкуймося красно», яка пояснює другокласникам невербальний аспект спілкування [29,с.15;104] чи уміння створювати тематичні діалогічні конструкції [29,с.64;76;8;107], «Міркую, описую, розповідаю» [29,с.20;29;38;47;57;70;82;94].

Підручник «Українська мова та читання» для 2 кл. закладів загальної середньої освіти (2019, Ч.П. Читання, автор Н.Богданець-Білоskalенко) також насичений завданнями, які мають розвивальний характер та спрямовані на розвиток ключових компетентностей: завдання з читання тексту-діалогу: «Український прапор» [6,с.7-8], «Колосок» [6,с.32-34], «Мудра голка» [6,с.50-51] «Протоптали стежечку» [6,с.72-73], «Дзвінок до Святого Миколая» [6,с.82-83], «Витинанки» [6, с.83-86], «Снігова баба і зайчик» [6,с.105-106], «Ділові розмови» [6, с.121], «Іди, іди, дощику» [6,с.134-136]; читання тексту й обмін думками: «Осінь» [6,с.11]; розігрування розмови [6, с.16], сценка-діалог «Розмова електронної та паперової книжки» [6,с.21]; ідеї для акторів: «розіграйте поданий текст за ролями» [6,с.25], «розподіліть ролі й розіграйте діалог» [6,с.40-41], «розіграйте розмову дідуса та Вероніки» (текст «Вероніка й рожева парасолька») [6,с.63-64], прочитайте казку за ролями («Чого лютий лютим зветься») [6,с.106-107], розіграйте розмову Лисички і Рака (казка «Лисичка і Рак») [6,с.131-132]; читання тексту за особами [6, с.34;36;116;124]; обмін думками з приводу прочитаного [6, с.47;49;].

Підручник для 3 класу закладів загальної середньої освіти (М.Захарійчук, 2020, Ч.І.Українська мова) також побудований на основі прийомів розвивального навчання - відкриття нового за допомогою ілюстративного матеріалу, цікавих текстів: прочитайте одне одному текст рубрики «Спілкуймося красно» [30,с.17], прочитайте текст та обговоріть його зміст [30 с.111]; прочитайте текст в особах [30,с.61-62], прочитайте виразно

вірш «Про Україну» одне одному [30,с.64], прочитайте вірш в особах, дотримуючись відповідної інтонації [30,с.117;112]; розгляньте й обговоріть малюнок [30, с.89;104;130]; прочитайте репліки [30,с.118]; прочитайте діалог [30, с.124]; запиши діалог, використовуючи різні види речень [30,с.131].

Друга частина підручника для 3 класу закладів загальної середньої освіти (Богданець-Білоskalенко, 2020, Ч.П. Читання) також містить творчі завдання, що спрямовані на формування діалогічного мовлення третьокласників, вмінь висловлювати свою думку: виразне читання тексту, обмін думками, враженнями [7, с.4]; читання тексту в дійових особах [7, с.48;75;136]; інсценізація казки [7, с.68]; опитування серед однокласників про твір, який їм сподобався найбільше [7, с.157].

У підручнику для 4 класу (М.Захарійчук, Українська мова та читання. Ч.І Українська мова, 2021 р.) матеріал з розвитку діалогічного мовлення подано на основі прийомів пошуку нового, відповідного ілюстративного матеріалу та різножанрових текстів: скласти діалог, використовуючи етикетні формули [с.9], скласти речення зі словами ввічливості, які доречні у телефонній розмові [с.36]; виразне читання тексту в особах [с.129].

Друга частина підручника для 4 класу закладів загальної середньої освіти (Н.Богданець-Білоskalенко, Ю.Шумейко, 2021, Ч.П. Читання) спрямована на вдосконалення умінь молодших школярів чітко й зрозуміло висловлювати свої думки: читання тексту-діалогу: «День народження» (оповідання) [31, с.16-18], «Михасева зустріч із Канадою» (оповідання), [31, с.25-27], Ангел Золоте Волосся (уривки з повісті) [31, с.34-42], усмішки [31, с.45-46], «Дубок» (казка) [31, с.66-71], «Особлива Сніжинка» (казка) [31, с.100-102], «Дивні химеринки, або Таємниця старовинної скриньки» (казковий різдвяний детектив) [31, с.109-117], «Казка про Стрітєння» [31, с.118-122] «Про те, як Катруся розмовляла з квітами» [31, с.130-132]; читання тексту з обміном інформацією [31, с.30]; читання тексту в особах [31, с.51-51; 61;77-82; 104-105;147-150;151-156].

Як показав аналіз підручників за авторством М.Захарійчук та Н.Богданець-Білошак, їх навчальний зміст забезпечує вирішення завдань змістових ліній програми, спрямований на формування разом з іншими діалогічних компетенцій. У контексті розвивального навчання особливої уваги заслуговує уперше запропонований автором такий формат роботи, як міні-п'єси, що сприяє творчому читанню текстів: розігрування в особах, передання емоційного фону, настанов героїв засобами вербального й невербального мовлення, фантазування, зміна тексту, а також подання навчального матеріалу під рубриками «Міркую, описую, розповідаю», «Аналізуємо та висловлюємо думки», завдання для «письменників», «акторів», «художників», «журналістів».

Отже, підручники М.Вашуленка, М.Захарійчук, Н.Богданець-Білошак відповідають вимогам Державного стандарту початкової освіти, реаліям Нової української школи та мовно-літературної галузі типової освітньої програми для закладів загальної середньої освіти. Вони насичені багатою й цікавою інформацією розвивального характеру, що сприяє розвитку діалогічних умінь молодшого школяра. Виконуючи творчі завдання учні відчують себе дослідниками, включаються у різні комунікативні ситуації, приміряючи на себе різні ролі: учителя, редактора, поета, актора та ін.; активно співпрацюють і допомагають один одному. У підручниках М.Захарійчук та Н.Богданець-Білошак, на нашу думку, передбачено більше завдань на основі розвивального навчання, - розвиток діалогічного мовлення молодших школярів передбачає переказ готових текстів різних жанрів та побудові власних висловлювань на основі прочитаних або прослуханих творів, переглянутих мультфільмів, а також ситуацій із повсякденного життя. Цьому сприяють і різноманітні завдання творчого характеру: працюємо у парі, працюємо у групі, розвиваємо творчі здібності; мовні ігри, відповіді на запитання щодо змісту світлина, мультфільму, створення проєкту, написання листа другу чи подрузі.

2.2. Система вправ для формування діалогічного мовлення молодших школярів на уроках української мови в умовах розвивального навчання. Формування діалогічного мовлення молодших школярів - потребує постійного педагогічного керівництва. Для цього потрібно створення оптимальних умов, які сприяють більш успішному розвитку мовлення учнів. Одним із вагомих принципів організації навчального процесу в сучасній початковій школі є реалізація такого навчання, за якого вчитель у навчальних цілях створює ситуацію, яка потребує обговорення, тобто діалогу.

Загальновідомо, що молодший шкільний вік - період задавання різноманітних запитань. На думку дослідників, саме етап навчання учнів постановці запитань є мотивуючим моментом для дитини, а уміння формулювати запитання - відправним пунктом у вирішенні задач розвитку мовленнєвої діяльності учнів у навчальному діалозі. О.Савченко у процесі формування в молодших школярів уміння запитувати наголошує такі етапи: підготовчий (проходить переважно у першому класі) та навчально-тренувальний. Метою першого є «заохочувати дітей ставити запитання, привчати їх помічати такі ситуації, які потребують додаткових пояснень, і чутливо реагувати на нове, невідоме, незрозуміле, несподіване; першокласникам треба допомогти виокремлювати запитання з мовлення вчителя, усвідомлювати різноманітність формулювання запитань, стимулювати різні форми їх постановки» [80, с.150-151]. На навчально-тренувальному етапі формування вміння запитувати «увага дітей більше зосереджується на пізнавальній цінності запитань і ситуаціях, коли доцільно запитувати, а потім на тому, як краще це зробити» [80, с.151]. Діалогічне мовлення вирізняється простотою і лаконічністю конструкцій. Конкретні умови реальної дійсності, у яких відбувається розмова, безпосереднє спілкування зі співрозмовником дозволяють їм розуміти одне одного, не вдаючись до розгорнутих висловлювань. Тож для діалогу є характерними неповні речення, однозначні відповіді, короткі запитання. У зв'язку з цим

навчання діалогічного мовлення необхідно проводити з урахуванням цих особливостей, тобто вчити будувати діалог так, як він звучить у живому спілкуванні.

Важливою одиницею діалогічного мовлення є діалогічна єдність - поєднання двох або більше взаємопов'язаних реплік. Аби оволодіти цією формою мовлення, потрібно засвоїти різні типи діалогічних єдностей. Спочатку діти опановують лише елементи діалогічних єдностей (запитання й відповіді); навчаються ставити запитання, будувати питальні речення, доповнювати незакінчені діалоги, згодом починають знайомитися з будовою діалогу. Діалогічні єдності будуються за певними схемами: питання-відповідь; питання - відповідь-питання; повідомлення - питання: повідомлення - повідомлення; спонукання - повідомлення й т.п. Оволодіння діалогічною єдністю того чи іншого типу відбувається через групу вправ. У першу чергу молодші школярі знайомляться зі зразком діалогічної єдності, далі вчать будувати діалогічні репліки, й нарешті вправляються у складанні цілого діалогу. У навчанні діалогічного мовлення на уроках української мови «використовуються ситуації спілкування, або мовленнєві ситуації, двох видів: природні (виникають самі); штучні (спеціально створені, або навчально-мовленнєві). Останні повинні стимулювати мотивацію навчання, викликати інтерес до участі в діалозі, бажання якнайкраще виконати завдання. Потрібно забезпечити учням такі зовнішні та внутрішні обставини, за яких вони змушені будуть вжити те чи інше (бажане для вчителя за змістом) висловлювання, ряд висловлювань, що формують діалог» [26, с.128]. Для вправ у діалозі пропонуються ситуаційні завдання. Навчання відбувається поетапно.

Перший етап. Форма мовлення - питання-відповідь. Ця форма діалогічного спілкування є найтипівішою, використовується як для вирішення пізнавальних, так і соціально-комунікативних задач. З одного боку, комунікативна задача запитання полягає в отриманні нової інформації або уточнення уже наявної. З іншого - саме запитання найчастіше стає

ініціативною діалогічною реплікою. Воно є не тільки носієм інформації, але й спонукає до дії, висловлюванню у відповідь. Уміння й бажання дитини ставити запитання свідчить про її активне сприйняття й свідоме засвоєння знань. Аби про щось запитати, діти повинні уміти виокремити головне, усвідомити проблему та вірно її сформулювати. Отже, навчання умінню відповідати на запитання допомагає розвитку вміння лексико-семантично оформлювати результати розумової діяльності.

Для формування діалогічної форми мовлення дослідники пропонують використовувати різні види бесіди, ігри. Спочатку потрібно розвинути уміння відповідати на запитання і, власне, задавати питання. Особливу увагу приділяти формуванню уміння слухати й чути свого співрозмовника, використовуючи для цього різні ігри.

- *Невлад*. Потрібно замінити відповідь на поставлене запитання відповіддю на іншу тему. Якщо учень не відповідає на поставлене запитання, він вибуває з гри. Наприклад: - Тобі сподобалася екскурсія у планетарій? - Мені смакує морозиво.

- *Продовж розмову*. Прочитати розмову в двох особах, продовжити її:

- Марійко, що ти робиш? - Я малюю. - А що ти малюєш?... і т.д.

- *Сніжна куля*. Потрібно скласти розповідь на задану тему по колу. Кожен учасник починає свою фразу з повторення кінця фрази попереднього.

Чарівна торба. 1. Учні по черзі навіпацки у полотняному мішечку вибирають один із предметів, називають його. Потім витягують предмет, аби перевірити правильність відповіді. 2 Один учень обирає предмет, намагається здогадатися, що це. Решта задають питання, які допомагають визначити, що за предмет вибрано.

Другий етап. Узагальнення. Тут на перший план виходить уже спілкування учнів один з одним. Для цього створюються різні комунікативні ситуації, ігри для розвитку мислення.

- *Де ми були, не скажемо, що робили - покажемо.* Учні розбиваються на пари, обирають якусь тварину для себе і свого друга. Вибрану тварину потрібно зобразити так, аби інші діти її упізнали.

- *Побачив - показав-назвав, назвав-побачив-показав.* За допомогою навідних запитань учням подають неправильну динамічну характеристику зображених предметів: літак оре? човен літає? магнітофон стрибає? праска співає?

Це спрямовує мислення учнів на «виокремлення основної функціональної ознаки поняття-образу, допомагає сформувати динамічну психолінгвістичну модель «підмет-присудок», розширюється словниковий запас, розвивається граматичний лад, вимова тощо» [84, с.20].

Третій етап. Удосконалення засвоєних навичок. На цьому етапі використовуються діалоги, сюжетно-рольові ігри, діалоги з незнайомими людьми тощо. Сюжетно-рольова гра відповідає потребі дитини втілити у життя власні задуми, висловити свої переживання. У процесі гри вона переходить від реалізації добре засвоєних сюжетів до самостійної побудови нових. Ситуативні комунікативні завдання для побудови діалогів більш детально представлені у *ДОДАТКУ Б2*.

Система вправ, спрямованих на розвиток умінь діалогічного мовлення, включає підготовчі й власне комунікативні вправи. До підготовчих вправ відносять: умовно-комунікативні аспектні вправи, метою яких є активізація вживання в мовленні навчального матеріалу і на цій основі набуття навичок активного володіння необхідними лексичними, фонетичними, граматичними явищами у їх єдності; умовно-комунікативні реплікові вправи.

До умовно-комунікативних відносяться імітативні вправи. Як зазначає М.Ващуленко, їх основу «складають розповсюджені у реальних умовах мовленнєві акти - повторення висловлювань за вчителем» [52, с.177]. Ці вправи передбачають побудову репліки за аналогією, коли повністю повторюється синтаксична структура і лексичний склад спонукальної репліки. Важливу роль у методичній літературі відводять вправам для:

1) *навчання сприйняття діалогічного мовлення так би мовити «з боку»*: прослухати діалог і скласти аналогічний за тією є ситуацією; прослухати початок діалогу і доповнити подальшу репліку одного із співрозмовників; прослухати фонозапис або відеофрагменти й передати розмову в діалогічному мовленні; прослухати діалог і прокоментувати його, дати характеристику одній із дійових осіб; назвати діалог, пояснити свій вибір;

2) *навчання сприйняттю діалогічної мови за участю в діалозі*: прослухати низку питань запису й дати розгорнуту відповідь у відведені для цього паузи; прослухати початок діалогу або полілогу і продовжити його у парній роботі; у міру сприйняття діалогу в запису замінити репліки однієї із дійових осіб синонімічними виразами. Відтворити діалог у новому варіанті в парній роботі.

Серед вправ для навчання діалогічного мовлення методисти [53;65;69] виокремлюють:

Дедуктивний шлях навчання діалогічного мовлення (навчання починається з цілісного діалогу): прослуховування діалогу цілком; учіння напам'ять; варіювання лексичного наповнення; ведення діалогу на ту ж саму діалогічну тему, але з іншим лексичним наповненням.

Індуктивний шлях (від засвоєння окремих елементів діалогу до його самостійного ведення): удосконалення психічних механізмів діалогічного мовлення; формування навичок використання мовленнєвого матеріалу, типового для діалогічного мовлення; оволодіння умінням взаємодіяти зі співрозмовником в умовах внутрішньої і зовнішньої ситуації. Система вправ для навчання молодших школярів діалогічного мовлення представлена у *ДОДАТКУ Б 3*.

Механізм роботи над діалогом передбачає: засвоєння нових діалогічних єдностей шляхом заучування коротких діалогів, які складаються із 1-2 єдностей; граматична й лексична перебудова реплік (зміна дійової особи, часу, місця дії); комбінування, тобто засвоєні у складі діалогічних єдностей

репліки включаються потім у нові комбінації. Комплекс вправ для підготовленого діалогічного мовлення складається із: відповідей на запитання; ситуативних питань; діалогізації/ драматизації прослуханих чи прочитаних текстів; складання діалогів на задану тему; доповнення або видозміна діалогів. До комплексу вправ для непідготовленого діалогічного мовлення відносять: складання аргументованих відповідей на питання; проведення комбінованих діалогів (з репліками і коментарями інших учнів); диспут, дискусія (полілог). О.Савченко звертає увагу на те, що «використання діалогу та полілогу є багатофункціональним. Однак у будь-якій формі вони мають стимулювати змістовні, умотивовані, доказові судження дітей. А для цього зміст, за яким організовуємо інтерактивну взаємодію, має бути для них цікавим, спонукальним для обміну думками, враженнями» [80, с.152].

Для формування діалогічного мовлення молодших школярів в умовах розвивального навчання вчителі часто застосовують різноманітні дидактичні ігри. Основні завдання навчання діалогу відбуваються у взаємозв'язку із збагаченням і активізацією словникового запасу учнів. Під час гри учні вчаться взаємодіяти один з одним, самостійно мислити, використовувати отримані знання у різних умовах згідно поставлених завдань. Дидактична гра сприяє формуванню граматично правильного мовлення. Дидактична гра - це «колективна цілеспрямована навчальна діяльність, у якій всі учасники об'єднані вирішенням головного завдання і орієнтують свою поведінку на позитивний кінцевий результат» [90, с.42]. У своїй практичній діяльності вчителі часто використовують такі ігри, як дидактичні, театральні, режисерські, рухливі й т.п. Послідовність застосування ігор підпорядковується логіці розвитку діалогічних умінь: школярі вчаться працювати в парах, групах, швидше засвоюється нова лексика, учні активізують і збагачують свій словник. Визначимо основні етапи роботи зі школярами:

На першому етапі основним завданням є збагачення мовленнєвого досвіду школярів різними видами діалогічних реплік. У цьому випадку вчителям варто опиратися на імітативні здібності учнів. До джерел мовленнєвого наслідування відносяться: мовлення вчителя, художня література, аудіо записи, мультфільми, фільми. використовуючи художні засоби, потрібно привертати увагу школярів до діалогів, які ведуть між собою герої твору. Запозичення готових діалогічних реплік - перший етап використання ігор та ігрових прийомів у процесі розвитку діалогічного мовлення молодших школярів.

На наступному етапі завдання навчання мовленню ускладнюється. Учні застосовують і завчені репліки, і ті, які побудували самі. Театральні ігри, інсценування літературних творів застосовуються для засвоєння учнями готових реплік, а згодом вони вчаться будувати й власні.

На завершальному етапі використовуються ігри, які повинні спонукати учнів до самостійної побудови діалогічних конструкцій. Це словесні ігри без готових текстів, ігри-імпровізації, творчі види ігор. Важливу роль відіграють також словесні ігри, вони дозволяють учителю спрямовувати мовленнєву поведінку учнів на створення різних реплік [22, с.35].

Правильно підібрані для розвитку діалогічного мовлення ігри розраховані на: формування у школярів умінь користуватися в діалозі різними видами ініціативних реплік (запитаннями, повідомленнями, спонуканнями), відповідними їм реакціями та уміннями дотримуватися елементарних правил поведінки у діалозі; відображення природної логіки формування мовленнєвих умінь - від сприйняття й запозичення зразків діалогічних речень до їх використання у поєднанні репродуктивної і продуктивної мови та творчого переносу засвоєних зразків у самостійну мовну практику. При різноманітних іграх учителі також використовують бесіди з учнями, які сприяють навчанню діалогу: групові бесіди; діяльність корпоративного типу: малювання разом, створення аплікацій, конструювання тощо.

Використання формул мовленнєвого етикету також відіграє важливу роль у формуванні діалогічного мовлення молодших школярів. під мовленнєвим етикетом розуміються мовні засоби (слова, фрази) та встановлені правила мовної поведінки в різних ситуаціях спілкування. Введення словесних формул мовленнєвого етикету в систему мовної взаємодії дитини сприяє формуванню комфортного, емоційно позитивно зарядженого комунікативного поля, яке позитивно впливає на розвиток діалогічного мовлення. Мовленнєвий етикет тісно пов'язаний із практикою спілкування, його елементи присутні в кожній розмові. Дотримання правил мовленнєвого етикету допоможе правильно оцінити ситуацію, розпочати підтримати розмову, грамотно донести свої думки до співрозмовника, швидше досягнути взаєморозуміння.

Мовленнєвий етикет у початковій школі покликаний ознайомити молодших школярів із найпростішими, елементарними нормами мовленнєвої поведінки у різних комунікативних ситуаціях: звернення до іншого, привітання й прощання, подяка й вибачення, прохання і наказ, згода і заперечення, привітання, побажання тощо. Умови ефективного навчання мовленнєвому етикету висвітлено у працях Г.Лопатіна, серед пріоритетних завдань навчання наголошуються такі: формування комунікативної грамотності учнів в області мовленнєвого етикету, що передбачає знання призначення, норм і функцій мовленнєвого етикету, а також розуміння причин конфліктів, які виникають у ситуаціях навчального й побутового спілкування; формування уміння осмислювати свою комунікативну практику (аналізувати власну мовленнєву поведінку й поведінку співрозмовника, помічати помилки у своєму й чужому мовленні); формування навички відповідальної мовленнєвої поведінки, її корекції за потреби; навчання ефективному використанню мовленнєвого етикету у різних ситуаціях спілкування [44].

Діалог прямо пов'язаний із ситуацією. У ситуативних діалогах молодші школярі вчаться висловлювати свої думки у різних життєвих ситуаціях, саме

вони допомагають освоїти розмовну мову. Штучні мовленнєві ситуації допомагають правильно вибудувати розмову, ставлячи учня у певні обставини. Застосування комунікативно-ситуативних вправ допомагає молодшим школярам навчитися виконувати різні ролі в групі, взаємодіяти у парі, погоджуватися й заперечувати, правильно задавати питання, логічно і зв'язно відповідати, доречно використовувати репліки-кліше, вставні конструкції, а також правильно реагувати на мовлення співрозмовника.

У залежності від виду ситуації, яка покладена в основу навчання, мовні вправи поділяються на дві групи, кожна із яких забезпечує формування певної сходинки у навчанні діалогічного мовлення. У якості першого етапу розглядається навчання діалогу, що має характер короткої поетапної дії на основі мікроситуації, - формулювання умінь висловлювати свої думки за допомогою висловлювань у певних видах взаємозв'язку. Оскільки молодшим школярам притаманне «наочно-образне мислення, то формування навичок діалогічного мовлення, рекомендується здійснювати за допомогою різних видів опор: малюнкових (конкретні предмети, сюжетні малюнки, предметні малюнки, маски для інсценування); словесних (опорні слова, варіанти реплік початку діалогу, репліки одного із співрозмовників); графічних ☺ ? ↔ ☺! (запитання-відповідь)» [26, с.131]. Це уміння включає такі компоненти: реакція опорною реплікою на ситуацію; розуміння реактивної репліки з опорою на ситуацію; реакція на опорну репліку з опорою на ситуацію і використанням функціональних зв'язків. Розмова може розпочатися із повідомлення, питання, спонукання. Тому мікроситуації потрібно добирати таким чином, аби тренувати учнів у кожному виді опорних реплік.

Мікроситуація переважно виступає у якості зовнішньої ситуації, метою якої може бути: перейти дорогу, дізнатися адресу, попросити що-небудь принести тощо. Мовленнєва дія виступає у якості однієї із операцій, якщо для досягнення поставленої мети не вистачає інформації, наприклад, пішохід не знає, де перехід через вулицю, відсутня адреса людини до якої потрібно зайти, відсутній необхідний предмет. Тому у склад ситуації, окрім мети

повинні входити ще й умови - місце дії, час, предметне оточення, взаємостосунки учасників діалогу тощо. В описі мовленнєвих ситуацій можуть фігурувати такі персонажі, як перехожий, лікар, пацієнт, продавець, покупець, поліціян, мама, син, бабуся, онук й т.д. Також учні можуть виступати у ситуації й від власного імені, наприклад: - Ти хочеш прочитати цікаву книгу. - З яким питанням звернешся до свого друга? - Що він відповість? Для створення мовленнєвих ситуацій доречно також використовувати ілюстративно-наочний матеріал, у цьому випадку школярі виступають від імені персонажів, які зображені на картинці та обмінюються репліками згідно ситуації.

Навчання діалогу передбачає як тренування у мовних діях в умовах типових, таких, що повторюються (це виробляє готовність до дії), так і накопичення досвіду самостійного орієнтування у різноманітних варіантах мовних ситуацій, що вимагають елементів творчості, самовираження, свого бачення ситуації. Важливо «щоб мовленнєва активність учителя під час діалогу не пригнічувала народженої дитячої думки, яка здебільшого оформлюється в слові повільно й неточно. Тому доречно вчасно використовувати різні види підтримки (опорні слова, схеми, графічні образи, зразки висловлювань, пам'ятки міркувань)» [80, с.152]. Тільки поєднання цих аспектів навчання мовленнєвій взаємодії може забезпечити практичне оволодіння діалогічним мовленням.

Ці завдання вирішуються за допомогою вправ на основі макроситуацій, які включають такі етапи: постановку задачі; колективне складання діалогу під керівництвом учителя; ведення діалогу з учителем, самостійне ведення діалогу з іншими учнями; слухання діалогу з метою порівняння на основі даної ситуації чи близької до неї у виконанні носіїв нормативної літературної мови б дикторів телебачення, акторів та ін.. У результаті виконання системи вправ, учні оволодівають комунікативною здатністю керування діалогічним спілкуванням, яка також передбачає і сприяє розвитку ініціативності учнів.

2.3. Методичні рекомендації щодо розвитку діалогічного мовлення учнів 1 – 4 класів засобами розвивального навчання на уроках української мови. Модернізація шкільної освіти, у тому числі й мовної, нині розглядається на засадах компетентнісного підходу. Однією із важливих задач навчання є розвиток уміння говорити. Навчання говорінню полягає у розвитку в школярів умінь складати діалоги. Діалогічне мовлення буде активно розвиватися за умови створення предметно-розвивального та культурно - мовленнєвого середовища, при застосуванні активних форм і методів навчання, при використанні художньої літератури для активізації та стимуляції процесу спілкування молодших школярів.

Формування діалогічних умінь молодших школярів - доволі актуальна й складна проблема. Навчити дитину ясно,граматично правильно говорити, володіти добре поставленим голосом, висловлювати власні думки у вільній творчій інтерпретації в усній та писемній формі, уміти висловлювати свої емоції різними інтонаційними засобами, дотримуватися мовленнєвої культури й розвивати навички спілкування - складна й копітка робота, яка вимагає від учителя напруженої праці, а головне - належної методики розвитку діалогічного мовлення, його організації та коригування. Учителю постійно «потрібно звертати увагу на те, аби язик учнів якомога менше заплітався, думки не були спонтанними й розтріпаними, навчити насолоджуватися красою слова, відчувати його значення, смислові відтінки у наш час особливо необхідно. Надзвичайно важливо викликати інтерес до рідного слова, навчити слухати, говорити, писати, спілкуватися з однолітками й дорослими, вести діалог» [33, с.6].

Необхідно враховувати, що діалогічне мовлення завжди вмотивоване. Виникнення в учнів бажання щось сказати, висловити свої почуття, думки, а не просто відтворювати чужі думки чи механічно завчений напам'ять текст, створюється певними умовами. Це перш за все використання таких стимулів, які викликають в учнів бажання виразити себе, що можливе за умови створення сприятливої атмосфери, доброзичливого ставлення вчителя, його

акцент на успіхах учнів, зацікавленість учнів у виконанні поставленого завдання і прагнення виконати його якнайкраще. Саме це налаштовує учнів на творчу співпрацю.

Вибудовуючи відносини, для учнів можна виділити такі *правила ведення діалогу*: будь-яка думка цінна; ти маєш бути уважним; повернися так, аби бачити обличчя мовця; хочеш говорити - підніми руку; дай можливість іншому висловити сою думку, а собі її зрозуміти; звернення до когось починається з його імені; критика повинна бути тактовною; голос-безцінний дар - умій ним володіти.

Перше, на що потрібно звернути увагу вчителю розвиваючи діалогічне мовлення - формувати у школярів уміння спілкуватися - «комунікативні діалогічні уміння, необхідні для людини як члена суспільства, члена колективу» [93, с.12]. Вони передбачають уміння слухати співрозмовника, вступати у спілкування, підтримувати його і т.д. Учень повинен засвоїти, що мовлення завжди до когось звернене: до співрозмовника, до аудиторії. е означає, що є той, для кого ми говоримо і можемо висловити своїх думки, переконати, довести, запитати, попросити, з'ясувати й т.п.

Дослідники проблеми розвитку діалогічного мовлення розглядають різні шляхи навчання діалогу. Вважається, що навчання діалогу шляхом «згори до низу» є найбільш оптимальним для навчання стандартним чи типовим діалогам. У цьому варіанті *учитель*: відпрацьовує найбільш типові ситуації діалогічного спілкування у межах теми, що вивчається (Розмова по телефону, В магазині, У лікаря й т.п.); відбирає чи складає діалоги-зразки з використанням типових для даної ситуації мовних кліше, моделей мовленнєвої взаємодії; знайомить учнів з новими словами й мовленнєвими структурами діалогу; читає діалог, чи програє запис діалогу, звертаючи увагу на дотримання норм мовлення; організує роботу з текстом діалогу; частково видозмінює мовленнєву ситуацію, моделюючи поєднання реплік з різних типових діалогів у мовленні школярів; формулює творчу установку для творчих навчальних діалогів; продумує використання вербальний і

невербальних опор для конкретних учнів; планує пари учнів, які вестимуть діалог та послідовність їх опитування.

Учні: знайомляться з новими словами та соціокультурними особливостями мовленнєвої поведінки у конкретній мовній ситуації; відпрацьовують хором та індивідуально мовленнєві репліки типового діалогу; відповідають на питання вчителя за текстом діалогу, здійснюють необхідні трансформації; вчаться швидко реагувати на певні репліки; розігрують навчальні діалоги близько до тексту; складають власні діалоги за зразком. Опорами для складання власних діалогів можуть слугувати тексти діалогів-моделей; зміст мовленнєвої установки вчителя на складання видозмінених діалогів; опис ролей, отриманих кожним з учасників діалогу окремо; картинки або відеосюжет.

Навчання діалогу шляхом «знизу до гори» передбачає, що учні з якої-небудь причини не мають вихідного діалогу - зразку (учні ще не вміють належно читати й не можуть скористатися наведеним зразком; рівень мовленнєвого розвитку достатньо високий, тому єдиний зразок уже не потрібен; діалог відноситься до різновиду вільного діалогу й зразок буде тільки сковувати ініціативу й творчість учнів). Варто зазначити, що мова йде не просто про використання діалогу, а про навчання діалогічній формі спілкування, тобто, навіть без діалогу-опори мова йде про удосконалення діалогічних навичок та умінь. У такому випадку потрібно вдосконалювати такі базові мовленнєві уміння, як; уміння задавати питання різних типів; логічно, послідовно й зрозуміло відповідати на поставлені запитання; використовувати різні репліки реагування у процесі спілкування, виявляючи зацікавленість, увагу й активну участь у розмові; вживати різні вставні структури й клішовані вирази; користуватися різними способами реалізації мовленнєвих функцій, таких як згода чи незгода, сумнів, прохання тощо.

Діалог на уроці - це «особлива дидактико-комунікативна атмосфера, яка допомагає учню не тільки оволодіти діалогічним способом мислення, але й забезпечує рефлексію, розвиває інтелектуальні й емоційні якості

особистості (стійкість уваги, пам'ять, спостережливість, здатність аналізувати, уяву та ін.)» [101, с.82]. На таких уроках зміст навчального матеріалу засвоюється як унаслідок спілкування, у процесі якого відбувається звернення до особистісно-значимих смислів, до глибин власної свідомості. Вести діалог - значить шукати істину разом. Навчальний діалог - це не тільки форма, але й спосіб відносин. Він дозволяє бути почутим, головне у ньому не відтворення інформації, а роздуми, обговорення проблеми. У діалозі проявляються найважливіші прояви людських стосунків: взаємоповага, взаємодоповнення, взаємозбагачення, співпереживання, співтворчість. В умовах сучасного навчання вчителю необхідно володіти методами і прийомами, спрямованими на розвиток мовлення і мислення молодших школярів. Знання «дитячої психології, вміння діагностувати психічні стани дитини сприяє такій організації навчального процесу, за якої розкриваються у повній мірі мовні й розумові можливості кожного учня» [100, с.52]. Навчальні завдання і вправи дослідницького характеру для розвитку діалогічного мовлення молодших школярів подані у *ДОДАТКУ Б 4*.

Одним із провідних методів розвитку діалогічного мовлення молодших школярів в умовах розвивального навчання є бесіда. У процесі її проведення учитель задає учням ті питання, які стимулюють розвиток діалогічного мовлення. Наприклад: Чи ти допомагаєш батькам? Як саме? Які квіти ти з мамою посадив у квітничку? Для чого ви посадили квіти? Чи багато у вашому квітничку квітів? Яких саме? Які квіти більше подобаються мамі? Тобі? Чому?

Програма для *першого класу* пропонує складати діалоги за допомогою допоміжних матеріалів і самостійно: питання - відповідь; прохання - відповідь. Дослідники наголошують, що вчителю варто формувати вміння використовувати у діалогічному мовленні й етикетні формули спілкування : добрий ранок; скажіть, будь ласка...; звичайно, я допоможу...; дякую; невже? будь ласка.... Першокласники повинні вміти уважно слухати

співрозмовника; не підвищувати голос; регулювати дихання; розрізняти діалоги, в яких порушені правила поведінки в діалозі; використовувати вищезазначені етикетні форми навчання; складати питання й відповіді на них за прослуханим текстом чи малюнком.

Зміст діалогу для учнів *другого класу* може бути таким: повідомлення - питання-відповідь-зустрічне запитання-відповідь; пропозиція-відмова-відповідь. Також продовжується робота над етикетними формами спілкування. Другокласники повинні вміти відтворювати діалоги в особах із прослуханих казок, оповідань; враховуючи ситуацію спілкування дотримуватися правил спілкування; обговорювати з однокласниками прослуханий текст, навчальну ситуацію; оцінювати змістовність діалогу, правильність і доречність використання мовних і немовних засобів.

У *третьому класі* як форма, так зміст діалогу ускладнюються і можуть бути такими: прохання - запитання - відповідь - реакція на прохання, а також використання різних етикетних форм спілкування: я не впевнений...; можливо, ти маєш рацію...; повтори, будь ласка...; на жаль, я не можу зараз з тобою спілкуватися...; будьте ласкаві... тощо. Третьюкласники повинні вміти будувати свої репліки з урахуванням слів співрозмовника; доповнювати незакінчений діалог; обговорювати послідовність виконання сумісної роботи, а також хід і способи її виконання.

У *четвертому класі* завдання вчителя полягає у навчанні школярів відтворювати прослухані діалоги, складати питання та відповіді за прослуханим чи прочитаним текстом, малюнком. Форма діалогу дещо ускладнюється і може мати такий алгоритм: питання - відповідь - зустрічне питання - відповідь - реакція на відповідь; прохання - відмова - питання - відповідь - реакція на відповідь; скарга - питання - відповідь - порада чи пропозиція допомоги - відповідь [95]. Звичайно, розширюється і зміст вживання етикетних форм спілкування. Учні четвертого класу мають уміти складати діалоги, що містять опис чи міркування, які доповнюють прочитаний або прослуханий текст; складати самотійно діалог,

обговорюючи запропоновану або обрану тему, задавати одне одному питання і відповідати на них; уміння створювати розгорнуту відповідь; уміння не тільки усвідомлювати сюжет твору й описувати героїв, але й уміння аналізувати їх вчинки й робити висновки; розуміння змісту тексту, чіткого та логічного формулювання відповіді; виправляти діалог, у змісті чи формі якого були недоліки. Зразки діалогів більш детально подано у *ДОДАТКУ Б 1*.

Учитель повинен пам'ятати про те, що, засвоюючи діалогічну форму мовлення, молодші школярі розвивають уміння інтонаційно правильно вимовляти розповідні, питальні й спонукальні речення, надавати їм відповідне емоційне забарвлення. Вони удосконалюються у вживанні традиційних форм спілкування, питальних конструкцій, які притаманні розмовному мовленню, засвоюють вставні слова й вирази, розвивають уміння підбирати етикетні форми спілкування, дотримуватися правил спілкування у діалозі. З метою успішної реалізації розвитку діалогічного мовлення молодших школярів учителю «потрібно систематизувати словник важливих для ведення діалогу етикетних формул таких тематичних груп, як: подяка, вибачення, незгода, згода, прохання, заперечення тощо. Доцільним є ведення школярами словничка важливих слів спілкування» [85, с.30]. Молодшим школярам варто пропонувати діалогічні ситуації наближені до реального життя, наприклад: подякувати мамі за смачну вечерю, татові - за цікаву екскурсію; розважити друга, який спіткнувся і боляче вдарився; запропонувати сестричці разом допомогти бабусі у прибиранні садочку; попросити дідуса допомогти з уроками й т.п.

Аналіз науково-методичної літератури з проблеми розвитку діалогічного мовлення молодших школярів засобами розвивального навчання на уроках української мови дозволив узагальнити *найбільш доцільні види робіт з формування діалогічних умінь*. Учитель повинен бути творчим, намагатися добирати цікавий матеріал, ставити нові запитання, аби завдання були спрямовані не тільки на формування означених вище умінь, але й на загальний інтелектуальний розвиток дитини. Наприклад, читання тексту,

який містить діалог, а потім переказ розмови дійових осіб, або ж читання тексту, у якому діалогу немає, але на основі змісту учні повинні придумати діалог чи створення імпровізованих діалогів (для розігрування можливих діалогів школярам пропонуються пари співрозмовників: зайчик-білочка; вовк-лисичка; лелека-голуб тощо); робота з діалогом, де відсутні слова ввічливості й т.п. У процесі виконання завдань учні обов'язково доводять вибір дії, пояснюють своє рішення, що сприяє їх розвитку.

Необхідно не тільки працювати над комунікацією, а й використовувати сучасні, активні засоби навчання, тож одним із таких засобів формування діалогічного мовлення є проєктні задачі, які через набір завдань «покликані цілеспрямовано сформулювати систему дій, спрямованих на ще неіснуючий у практиці школяра результат і у процесі вирішення якої відбувається якісна само зміна» [77, с.299]. У процесі виконання проєктних задач учні отримують можливість: вступати у комунікацію (взаємодіяти при вирішенні задачі, відстоювати свою позицію, приймати чи аргументовано відхиляти точки зору інших); планувати (складати план своєї діяльності); ціле покладати (ставити й утримувати цілі); проявляти ініціативу в пошуку способів вирішення задач; моделювати; рефлексувати (бачити проблему, аналізувати зроблене - чому вийшло, не вийшло; бачити труднощі, помилки). Проєктні завдання вирішують ключові цілі: формування діалогічних умінь згідно зазначених критеріїв і показників; розвиток навичок співпраці, самостійної роботи в групі, творчої діяльності, уміння презентувати й оцінювати як свою роботу, так і однокласників. той же час, органічно вплітаючись у перебіг уроку, проєктні задачі забезпечують паралельне формування предметних і універсальних навчальних дій.

Гарний результат дає робота із зоровою опорою (картини, фото). Зображення повинні бути тематично різноманітними, включати найбільш поширені у житті теми й сюжети. Це може бути усний діалог, у якому школяр грає роль одного із персонажів з картинки. При цьому робота може оцінюватися згідно таких критеріїв: чи зумів учень індивідуалізувати мову

героя, показати мовними засобами його характер; чи є його репліки психологічно достовірними: чи може людина так думати й говорити у подібній ситуації; наскільки добре учень чує своїх однокласників, чи є його репліки дійсно відповідями на те, що він чує, або ж вони змістовно не пов'язані з почутим; наскільки цікаво, яскраво, дотепно, лаконічно він говорить; чи використовує різноманітну лексику; чи нормативна його мова. Усна розповідь; це монологічна робота, тому вона повинна слідувати за усним діалогом: хтось із учнів розповідає (не читає), інші слухають його розповідь. Важливий етап, на якому наголошують методисти у роботі з усним діалогом - спільне розглядання малюнку.

Творчі роботи на основі особистих вражень. Учень не повинен писати й говорити про те, чого він не пережив особисто, що не стало фактом його життя, що він не пропустив через своє серце. Коли у дитини є особисті враження, особисті переживання, їй завжди є що сказати. Особисті враження можуть бути різними:

- музичні враження, наприклад, учні прослуховують невеликий музичний фрагмент («Пори року» А.Вівальді), а потім обмінюються думками з цього приводу;

- читацькі враження; це можна робити тільки за твором, який прочитаний у класі й сподобався більшості учнів. Для організації діалогу з автором художнього твору потрібна організація читацької діяльності, яка включає: емоційне слухання; вичитування; виразне читання; твір, інсценування. результатом організації читання, як діалогу з автором і засвоєння учнем позиції справжнього читача вважається: володіння учнями способами розуміння художнього твору; уміння читати виразно; прагнення висловити й грамотно оформити свої міркування про твір в усній формі; розширення читацького світогляду; розвиток чуття мови й літературного смаку; формування комунікативних здатностей. На думку Г.Ткачук, «художні твори дають учням найкращі зразки діалогічної взаємодії. Завчені літературні діалоги, які учні передають в інсценізації віршів, іграх,

ситуативних вправах, формують у їхній свідомості образ учасника діалогу, узагальнюють форми діалогічних реплік і правил ведення діалогу» [94, с.13];

- життєві враження, наприклад - традиції в моїй родині, професії моїх батьків, найкращий день у моєму житті тощо;

- фантазії; молодші школярі є мрійниками і їх мрії можуть стати предметом діалогу. Важливим принципом даного виду роботи повинна стати увага до внутрішнього світу кожної дитини, тобто, учитель повинен створити таку атмосферу в класі, коли все, що пов'язане з індивідуальністю кожного учня, його відмінністю від інших, сприймалося позитивно й з цікавістю;

- усні дискусії; основна мета цього виду роботи - навчити слухати й чути, формулювати свої думки та їх аргументувати. Теми дискусій повинні бути цікавими та добре знайомими учням, наприклад, художній твір, який вони разом читали, якась знакова подія тощо;

- мовленнєві ігри, що урізноманітнюють уроки, дозволяють емоційно перезавантажитися. У цьому контексті, як наголошують Н.Авсієвич, М.Варварук, Н.Медведь [1;10; 50] вчителю потрібно звертатися до усної народної творчості - потішок, дитячих пісень, казок, ігор, побудованих у формі діалогу. Правила гри сприяють дотриманню учнями черговості реплік, уважному слуханню. Особливого значення для розвитку діалогічного спілкування з однолітками набувають словесні дидактичні ігри, у яких пізнавальні завдання даються на основі мови (багатозначні слова, граматичні форми, диференціація звуків тощо), а правила організують взаємодію школярів. В.Макушенко відзначає, що сюжетно-рольова гра «є багатим полем для формування і закріплення діалогічних умінь. Чим багатший, різноманітніший діалог у грі, тим вище рівень ігрової творчості дітей. Розвиваючи ігрову взаємодію в грі (рольові діалоги), учитель не тільки цілеспрямовано збагачує навчально-ігрову діяльність школярів, але й формує усі сторони діалогу» [47, с.16]. Використовуючи ігри на уроках, учителю потрібно пам'ятати, що вибір форми гри повинен бути педагогічно й дидактично обґрунтованим; потрібно завжди зважати на цілі використання

гри; до ігор повинно бути долучено якомога більше учнів; ігри повинні відповідати віковій й мовленнєвим можливостям учнів, тобто бути доступними.

У розвитку діалогічного мовлення молодших школярів потрібно широко використовувати групові й парні режими роботи на уроці, створювати ігрові ситуації з високим рівнем мотивації. Робота в парах і групах допомагає організації спілкування, оскільки кожен учень має можливість розмовляти із зацікавленим співрозмовником. Завдання вчителя при організації такої роботи - пояснити завдання, провести підготовчу роботу й дати час для того, аби школярі попрацювали самостійно і після цього декілька пар чи представники груп продемонстрували перед усім класом результати своєї роботи. Завдання для роботи в групах можуть бути такими: обговорити, якому порядку повинні бути розташовані малюнки до тексту; знайти відмінності у подібних, але не однакових малюнках; придумати діалог, який міг би відбутися між казковими персонажами, підібрати ілюстрації до текст чи заголовок. Участь у іграх і вправах забезпечує виникнення між школярами доброзичливих стосунків, а групова підтримка викликає почуття захищеності, - навіть найбільш сором'язливі й тривожні долають свої страхи.

У формування діалогічного спілкування один з одним допомагають такі вправи: читання в особах; рольові діалоги; робота в парах (інсценізація частинки тексту; розмова двох героїв твору); придумування розмови героїв твору по телефону; інсценізація твору (казки, байки, оповідання й т. п.). Урок, за своєю суттю стає особистісно-розвивальним, набуває якісно нове значення, «перетворюючись у форму, яка розширює межі навчання й виховання» [84, с.20]. Фрагменти уроків з розвитку діалогічного мовлення молодших школярів засобами розвивального навчання представлено у *ДОДАТКУ В*.

Отже, основні вимоги до діалогічного мовлення учнів в узагальненому вигляді можна представити таким чином: змістовність; логічна послідовність

у побудові висловлювання; граматична правильність мовлення; точність слововживання; виразність мовлення, ясність і чистота; правильне фонетичне оформлення.

У процесі навчання молодших школярів діалогічному мовленню доцільно використовувати такі методи, як: робота з діалогом-зразком; покрокова конструкція діалогу; створення ситуація діалогічного спілкування; рольова гра. З метою більш ефективного формування навичок діалогічного мовлення варто використовувати завдання і вправи розвивального характеру - завдання типу: спостереження за поданим текстом; реконструювання тексту в діалог; створення власного діалогу за поданими репліками; відповідно до певних життєвих ситуацій з використанням граматичних конструкцій; вправи, спрямовані на: формування мовленнєвого етикету, уміння уважно слухати, задавати питання, вести діалог; мотивувати школяра до уточнення думки учасників дискусії; аргументувати свою відповідь; правильно оформляти діалог в усній і писемній формі.

Висновки до розділу 2

Сучасна школа, згідно вимог, повинна підготувати до життя людину мислячу, творчу, всебічно розвинену особистість, яка не тільки володіє певним обсягом знань, але й уміє застосувати їх у практичній діяльності, яка уміє комунікувати, будувати діалог, володіє культурою спілкування.

Оволодіння зв'язним діалогічним мовленням - одне з пріоритетних завдань мовленнєвого розвитку молодших школярів. Його успішне вирішення залежить від багатьох чинників: мовленнєвого середовища, соціального оточення, сімейного благополуччя, індивідуальних особливостей особистості, пізнавальної активності школяра та ін., які потрібно враховувати у процесі цілеспрямованого мовленнєвого навчання.

Працюючи над розвитком діалогічного мовлення молодшого школяра потрібно враховувати віковий та індивідуальний чинник; важливо також пам'ятати про те, що в основі породження й стимулювання мови лежить мотив, тобто намір того хто говорить брати участь у спілкуванні. Для того, аби такий мотив з'явився на уроці, потрібно створити мовленнєву ситуацію.

У процесі розвитку діалогічного мовлення учнів на основі технології розвивального навчання акцент робиться на спостереженні над мовним матеріалом, драматизації та інсценізації, дидактичних і рольових іграх, розповіді на основі картини тощо.

Аналіз науково-методичної літератури та досвіду учителів-практиків дозволяє зробити узагальнення про найбільш доцільні методи розвитку діалогічного мовлення учнів молодшого шкільного віку в умовах розвивального навчання: спостереження над різними видами діалогів та їх порівняння; аналіз діалогічних тестів; конструювання діалогів та їх редагування; метод бесіди; «Мікрофон»; комунікативний метод. Особливу увагу дослідники звертають на інтерактивні імітаційні методи (ігрові, ситуації інсценування, розігрування ролей), які сприяють активізації мовленнєвої діяльності, поглиблюють лінгвістичні відомості про діалог, його структуру, специфіку та застосування у побудові різних типів висловлювань.

Розвиток діалогічного мовлення молодших школярів засобами розвивального навчання передбачає: повідомлення школярам необхідних теоретичних відомостей; систематичну цілеспрямовану практичну роботу, яка ґрунтується на комплексній подачі спеціально відібраного дидактичного матеріалу, що дозволяє сформувати в молодших школярів належні навички діалогічного спілкування на уроці при виконанні навчальних завдань.

Значний вплив на розвиток діалогічного мовлення мають ігрові творчі завдання й ігрові вправи: інсценування дидактичні й динамічні ігри як з готовими діалогічними сюжетами, так і ті, у процесі яких діалоги створюють самі учні (сюжетно-рольові, дидактичні).

Для систематизації роботи з розвитку діалогічного мовлення молодших школярів потрібно застосовувати методично правильно підібраний комплекс вправ, поєднання традиційних та інноваційних форм організації навчання, неперервність, послідовність і усвідомленість процесу навчання на ґрунті партнерської взаємодії учителя та учнів.

ВИСНОВКИ

Одним із вагомих компонентів становлення особистості дитини є навчання української мови як засобу спілкування, важливою формою якого є діалог. Питання розвитку діалогічних умінь, діалогічного мовлення молодших школярів нині набуває першочергового значення: по-перше, сучасне демократичне суспільство зацікавлене у формуванні особистості, яка досконало володіє культурою спілкування; по-друге, дитина, приходячи до школи, відчуває значну потребу в діалозі, в обговоренні різних точок зору, що нерідко спричиняє виникнення дискусійних моментів, які зобов'язують учня дотримуватися правил культури спілкування, толерантних взаємовідносин; по-третє, одним із важливих принципів організації навчального процесу в сучасній початковій школі є розвивальне навчання, реалізація ідеї проблемного навчання, коли педагог з навчальною метою створює ситуацію, яка потребує обговорення, тобто діалогу.

Проблема розвитку діалогічного мовлення є багатоаспектною, досліджується філософами, психологами, філологами, лінгвістами, педагогами. Так, структурно - синтаксичним і функціональним ознакам діалогічного мовлення присвячені роботи М.Вашуленка, А.Зимульдінової, Е.Палихати, Специфіку формування комунікативної компетентності особистості вивчали В.Баденр, Ф.Бацевич, Л.Варзацька, О.Мельничайко, О.Савченко та ін.. Особливості розвитку діалогічного мовлення учнів молодшого шкільного віку в умовах розвивального навчання розкривають праці О.Беляєвої, О.Киричук, О.Кондратюк, Н.Ростикус. Н.Сіранчук й ін..

Мовлення виконує різноманітні функції у житті дитини, основною є комунікативна - призначення мови бути засобом спілкування. Метою спілкування може бути як підтримка соціальних зв'язків, так і обмін інформацією. Усі ці аспекти комунікативної функції мовлення представлені у поведінці молодшого школяра та активно ним освоюються. Саме формування функцій мовлення спонукає дитину до оволодіння мовою, її фонетикою, лексикою, граматичною будовою, до освоєння діалогічного

мовлення. Діалогічне мовлення виступає як основна форма мовленнєвого спілкування. Дослідники вважають, що оволодіння елементарним діалогічним мовленням первинне по відношенню до монологічного. Навички та вміння діалогічного мовлення є основою оволодіння монологом. Цьому допомагає і зв'язність діалогу: послідовність реплік, логіко-смисловий зв'язок окремих висловлювань між собою.

Аналіз наукової літератури дозволив виокремити такі характерні особливості діалогічного мовлення: наявність співрозмовників; швидкий темп обміну думками; смислова взаємозалежність реплік, їх чіткість; уважність при слуханні; важливість висоти, тональності, тембру, гучності голосу; роль паралінгвістичних засобів.

Л.Варзацька, М.Вашуленко, О.Савченко наголошують на необхідності цілісного підходу до формування діалогічного мовлення молодшого школяра та неприпустимість зведення задач навчання діалогу тільки до засвоєння такої форми як питання - відповідь. Повноцінний діалог неможливий без встановлення діалогічних відносин, які повинні пронизувати як спілкування учня з дорослими, так і взаємодію з однолітками як сфери активної комунікаційної діяльності. Діалог однолітків має особливе значення у мовленнєвому розвитку молодших школярів. У цьому аспекті вони по-справжньому відчують себе рівними, вільними, розкутими; навчаються самоорганізації, самодіяльності, самоконтролю.

Мовленнєва діяльність у цілому та її діалогові форми зокрема доволі непростий процес, складний у своїй багатогранності і довгим поетапним способом вироблення. Він проходить етап орієнтування і вироблення плану дій, у подальшому використовуються механізми контролю та корекції, які дозволяють порівняти, коректувати отримані результати. Незважаючи на складність цього процесу, його базові навички та основні уміння повинні свідомо вводитися в освітню практику на ранніх етапах роботи з молодшими школярами й методично удосконалюватися на кожному етапі шкільного навчання.

Формування діалогічних умінь потрібно систематично реалізовувати на уроках української мови. Це позитивно впливає на ефективність роботи з розвитку мовлення загалом, а також на розвиток мислення молодших школярів. Одним із чинників розвитку діалогічного мовлення молодших школярів є бесіда й розмова з вчителя з дітьми, які у цьому віці зацікавлені у різних темах, що стосуються дому, родини, відпочинку. У процесі бесіди учні молодшого шкільного віку формують такі уміння, як ставити запитання, відповідати на них, вступати у діалог.

Успішне оволодіння діалогічним мовленням передбачає цілеспрямоване навчання, формування певних навичок побудови зв'язних висловлювань. У процесі розвитку діалогічного мовлення молодших школярів на уроках української мови доцільно використовувати такі види комунікативно-ситуативних вправ: словникові, завдання на репродуктивне діалогічне мовлення, завдання на продуктивне діалогічне мовлення. Розвиток діалогічного мовлення молодших школярів засобами розвивального навчання передбачає систематичну цілеспрямовану роботу, яка ґрунтується на комплексній подачі спеціально розробленого дидактичного матеріалу, що допомагає виробити у школярів уміння діалогового спілкування на уроці.

Сучасному вчителю початкової школи у процесі розвитку діалогічного мовлення засобами розвивального навчання стануть у нагоді такі рекомендації: прослуховування й заучування діалогічних зразків; підбір парних реплік із декількох даних; придумування відповідей на дані питання; складання діалогу; за опорною лексикою, за прочитаним текстом, за заданою ситуацією; продовження розпочатого діалогу та його доповнення; ситуативні вправи; рольові ігри; партнерська взаємодія, педагогіка співробітництва; тісний зв'язок змісту діалогу із ситуацією, у рамках якої відбувається спілкування.

Цілеспрямована й систематична робота з розвитку діалогічного мовлення молодших школярів сприяє удосконаленню комунікативних їх умінь, будувати правильні мовні конструкції, логічно висловлюватися.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авсієвич Н.П. Вплив української народної казки на розвиток мовленнєво-творчих здібностей учнів початкової школи / Н.П. Авсієвич // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. - 2012. - № 14. - С. 177-179.
2. Бадер В.І. Розвиток усного і писемного мовлення молодших школярів/ В.І.Бадер. - Київ, 2000. - 92 с.
3. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : навч. посібник / Ф.С.Бацевич. – Київ: Академія, 2004. – 344 с.
4. Беляєва О.В. Методика розвитку зв'язного діалогічного мовлення першокласників у процесі опрацювання художніх текстів різних жанрів : автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.02 / О.В. Беляєва; Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К.Д.Ушинського. - О., 2009. - 20 с.
5. Білявська Т.М. Методика навчання української мови: практикум / Т.М.Білявська. - Миколаїв : СПД Румянцева, 2020. – 180 с.
6. Богданець-Білоskalенко, Н. Українська мова та читання : підруч. для 2 кл. закл. загальн. середн. освіти (у 2-х частинах) : Частина 2: Читання Н.Богданець-Білоskalенко. - К. : Грамота, 2020. - 160 с.
7. Богданець-Білоskalенко, Н. Українська мова та читання : підруч. для 3 кл. закл. загальн. середн. освіти (у 2-х частинах) : Частина 2 Читання / Н.Богданець-Білоskalенко.- К. : Грамота, 2020. - 160 с.
8. Богданець-Білоskalенко,Н. Українська мова та читання : підруч. для 4 кл. закл. загальн. середн. освіти (у 2-х частинах) : Частина 2. Читання/ Н.Богданець-Білоskalенко, Ю.Шумейко. - К. : Грамота, 2021. - 160 с.
9. Варварук М.М. Лінгводидактичні засади формування діалогічної компетентності учнів початкової школи / М.М.Варварук // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Педагогічні науки. - 2019. - № 3. - С. 37-41.
10. Варварук М.М. Український фольклор як засіб формування діалогічної компетентності учнів початкової школи / М.М.Варварук // Науковий журнал

- Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій. Інноваційна педагогіка. - Одеса, 2019. - Вип. 17. -С. 71–74.
11. Варварук М.М. Формування готовності майбутніх педагогів до навчання діалогічного мовлення молодших школярів / М.М.Варварук // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 5: Педагогічні науки : реалії та перспективи: зб. наук. праць. - Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2019. – Вип.70.– С.34-37.
 - 12.Варзацька Л.О. Рідна мова й мовлення : Розвивальне навчання в початкових класах: Монографія. – 2-е вид., допов., удоскон / Л.О. Варзацька. - Кам'янець-Подільський : Абетка, 2004. – 312 с.
 - 13.Васильківська Н.А. Методика роботи над засобами зв'язності тексту в початкових класах: монографія/ Н.А.Васильківська. - Т.: ТНПУ,2011.-204 с.
 - 14.Вашуленко М.С. Нова українська школа: методика навчання інтегрованого курсу «Українська мова» у 1-2 класах закладах загальної середньої освіти на засадах компетентнісного підходу: навч.-метод. посібник/ М.С.Вашуленко. - Київ: видавничий дім «Освіта», 2019. - 192 с.
 - 15.Вашуленко М. С. Українська мова. Буквар: у 2 частинах. – Ч.І; Ч.ІІ: підруч. для 1 кл. закладів загальної середньої освіти / М.С. Вашуленко, О.В. Вашуленко. – К.: Видавничий дім «Освіта», 2018. – 112 с.
 - 16.Вашуленко М.С. Українська мова і мовлення у початковій школі: методичний посібник/ М.С.Вашуленко. – К.: Освіта, 2019. - 400 с.
 - 17.Вашуленко М.С. Українська мова та читання : підруч. для 2 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах). Ч.1 / М.С.Вашуленко, С.Г.Дубовик. - К.:Видавничий дім «Освіта», 2019. - 144с. 1 частина. Режим доступу: http://www.osvita-dim.com.ua/free/2_01_01.pdf 2 частина. Режим доступу: http://www.osvita-dim.com.ua/free/2_01_02.pdf
 - 18.Вашуленко М.С. Українська мова та читання : підруч. для 3 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах). Ч.1. Ч.2 / М.С.Вашуленко, Н.А.Васильківська, С.Г.Дубовик. - К.: Видавничий дім «Освіта»,2020. - 160 с.

- 19.Вашуленко М.С. Українська мова та читання : підруч. для 4 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах) . Ч. 1. / М.С.Вашуленко, Н.А.Василькіська, С.Г.Дубовик. - К.: Видавничий дім «Освіта», 2021. -168 с.
- 20.Вашуленко, О. Методичні рекомендації щодо роботи за новим підручником «Українська мова та читання. 3 клас. Частина 2»/ Оксана Вашуленко // Початкова школа. – 2020. - № 9. – С.14-20.
- 21.Вашуленко О.В. Українська мова та читання: підруч. для 4 класу закладів загальної середньої освіти. Ч.2 / О.В.Вашуленко. - К.: Освіта, 2021. - 168 с.
- 22.Вашуленко О.В. Формування у молодших школярів умінь створювати власні висловлювання на уроках літературного читання / [Електронне видання]: методичні рекомендації / О.В.Вашуленко. - Київ: Педагогічна думка, 2020. - 71 с.
- 23.Власенко О.В. Розвиток діалогічного мовлення молодших школярів/ О.В.Власенко // Управління школою. - 2005. - №22-24, серпень. - С. 21-22.
- 24.Гончаренко, С.Український педагогічний енциклопедичний словник / Семен Гончаренко. - Рівне: Волин. обереги, 2011. - 519 с.
- 25.Державний стандарт початкової освіти [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP180087.html
- 26.Дзямулич, Н. Комунікативно-ситуативні вправи в системі розвитку діалогічного мовлення молодших школярів / Н.Дзямулич, Н.Дмитренко // Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології. - 2019. - Вип. 8(2). - С. 124-133.
- 27.Захарійчук, М. Особливості роботи за навчально-методичним комплексом з української мови до підручника «Українська мова та читання. 3 клас. Частина 1 / М. Захарійчук // Початкова школа. – 2020. - № 9. – С.20-26.
- 28.Захарійчук М.Д. Українська мова. Буквар: У 2-х частинах/ М.Д.Захарійчук. - К.: Грамота, 2018. - 112 с.
- 29.Захарійчук, М.Українська мова та читання : підруч. для 2 кл. закл. загальн. середн. освіти (у 2-х частинах): Частина1 : Українська мова. / М.Захарійчук. - К. : Грамота, 2020. - 160 с.

- 30.Захарійчук, М.Українська мова та читання : підруч. для 3 кл. закл. загальн. середн. освіти (у 2-х частинах) : Частина1 : Українська мова/ М.Захарійчук. - К. : Грамота, 2020. - 160 с.
- 31.Захарійчук, М.Українська мова та читання : підруч. для 4 кл. закл. загальн. середн. освіти (у 2-х частинах) : Частина1 : Українська мова / М.Захарійчук. - К. : Грамота, 2021. - 160 с.
- 32.Зимульдінова, А. Діалог як форма усного мовлення учнів початкових класів / А. Зимульдінова, Г. Філь // Початкова школа. - 2014. - № 3. - С. 37-39.
- 33.Зимульдінова, А. Діалогічні методи навчання – важлива передумова ефективності роботи вчителя-майстра на уроках рідної мови в початкових класах /А.Зимульдінова // Педагогічна майстерність – важливе джерело підвищення якості освіти в умовах входження України в європейський освітній простір: Наукові записки.–Вип. 3 – Дрогобич:Посвіт, 2006. – С.6- 10.
- 34.Зимульдінова, А. Мова й мовлення молодших школярів. Наукові засади / А.Зимульдінова, С.Гірняк // Поч. школа. - 2012. - № 11. - С. 10-13.
- 35.Іпатій І. К., Кузик О. В. Формування навичок діалогічного мовлення / І.К.Іпатій, О.В.Кузик // Науковий огляд. Матеріали ХІУ Міжнародної Інтернет-конференції «ADVANCED TECHNOLOGIES OF SCIENCE AND EDUCATION» URL: <http://intkonf.org/ipatyi-i-k-kuzik-o-v-formuvannya-navichok-dialogichnogo-tamonologichnogo-movlennya/>.
- 36.Каніщенко А.П. Вплив змісту навчання на розвиток зв'язного мовлення молодших школярів/ А.П.Каніщенко // Шляхи піднесення культури мовлення : теорія і практика : До 175-річчя НПУ ім. М. П. Драгоманова / М-во освіти і науки України, НПУ ім. М.П. Драгоманова. - Київ : НПУ, 2008. - С. 264-276.
- 37.Карпюк, І. Формування комунікативно-мовленнєвих умінь молодших школярів засобами діалогічного мовлення/ І.Карп'юк // Студентський науковий вісник Тернопільського державного педагогічного університету . - 2020. - № 45. - С.159-161.

- 38.Кирилів В.О. Розвивальне навчання як основа інтелектуального розвитку молодших школярів/ В.О.Кирилів //Теорія та методика навчання та виховання. - 214. - Вип.35.-С.87-93.
- 39.Киричук, О. Розвивальне навчання – шлях до науково-гуманістичної системи освіти / О.Киричук // Початкова школа. – 2002. – № 5. - С.13-16.
- 40.Кондратюк О.М. Можливості технології розвивального навчання в контексті реалізації концепції нової української школи / Кондратюк О.М., Толмачова І.М., Шилкунова З.І. // Інноваційна педагогіка: зб. наук. пр. – Одеса: Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій, 2019. – Вип. 12.- Том 1. - С. 220–223.
- 41.Кондратюк О.М. Технологія організації навчального діалогу молодших школярів/ О.М.Кондратюк // Розвивальні технології навчання молодших школярів. - Харків: ХНПУ імені Г.С.Сковороди, 2011. - С. 64-119.
- 42.Левіна,Л. Розвиток мовленнєвої компетентності: діалогічне мовлення/ Л.Левіна // Початкова освіта. - 2010. - № 46. - С. 4-6.
- 43.Лобанчук О.А. Інтеграція видів художньої діяльності як засіб розвитку мовлення молодших школярів : автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.02 / О.А.Лобанчук; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова.- К.,2008. - 22 с.
- 44.Лопатіна Г.О. Методика навчання діалогічного мовлення дітей молодшого дошкільного віку: монографія./ Г.О.Лопатіна. – Бердянськ : Видавець Ткачук О. В., 2014. – 254 с.
- 45.Ляшкевич А.І. Наступність і перспективність формування діалогічного мовлення учнів початкових і 5 класів загальноосвітньої школи: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.02 / А.І. Ляшкевич; Херсонський держ. ун-т. - Херсон, 2003. - 18 с.
- 46.Максименко, Н. Формування комунікативно-мовленнєвої компетентності учнів початкової школи на уроках української мови/ Н.Максименко // Рідне слово в етнокультурному вимірі. - 2015. С. 487-492.
- 47.Макушенко, В. Розвиток мовлення та мислення : ігрові заняття для учнів початкової школи/ В.Макушенко // Поч. освіта. - 2015. - № 7. - С. 16-37.

- 48.Мамчур, Л. Погляди В.Сухомлинського на розвиток комунікативної здатності та зв'язного мовлення молодших школярів/ Л.Мамчур // Початкова школа. - 2010. - №9. - С.53-55.
- 49.Мартіна, О. Діалогічне мовлення як засіб формування комунікативної компетентності учнів початкових класів/ О.Мартіна // Педагогічна освіта: теорія і практика. Збірник наукових праць Кам'янець - Подільського національного університету імені Івана Огієнка. - 2019. - № 27. - С.375-380.
- 50.Медведь, Н. Розвиток діалогічного мовлення засобами інсценізації/ Н.Медведь // Початкова школа. - 2007. - № 9. - С. 32–35
- 51.Мельничайко О.І. Рідна мова. Комунікативні вправи/ О.І.Мельничайко. - Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2007. - 48 с.
- 52.Методика навчання української мови в початковій школі: навч. - метод. посібн. / за ред. М.С.Вашуленка. - Київ: Літера ЛТД, 2011. - 364 с.
- 53.М'ягих Г.М. Розробка уроків з розвитку зв'язного мовлення школярів початкових класів/ Г.М.М'ягих // Обдарована дитина.-2011.-№ 9. - С. 25-32.
- 54.Наконечна, Л. Актуальні проблеми розвитку мовлення / Л.Наконечна // Початкова освіта. - 2013. - № 16. - С. 3-18.
- 55.Науменко В., Захарійчук М. Формування в дітей уміння говорити майстерно/ В.Науменко, М.Захарійчук// Поч. школа. - 2002. -№ 10. - С. 13-15.
- 56.Національна доктрина розвитку освіти / Освіта в Україні. Нормативна база. 2-е вид. - Київ : КНТ, 2006. - С. 264-280.
- 57.Нова українська школа: організація діяльності учнів початкових класів закладів загальної середньої освіти: навчально-методичний посібник / Кірик М. Ю., Данилова Л. І. - Львів: Світ, 2019. - 136 с.
- 58.Нова українська школа: poradник для вчителя / за заг. ред. Н.М.Бібік. - Київ: Літера ЛТД, 2019. - 208 с.
- 59.Організація освітнього процесу в початковій школі: Методичні рекомендації. Орієнтовні календарно-тематичні плани. 3 клас. - Харків: Вид.-во «Ранок»,2020.– 144 с.

60. Остапенко Н.М. Технологія сучасного уроку рідної мови : навч. посібник / Н.М.Остапенко, Т.В.Симоненко, В.М.Руденко - К.: ВЦ Академія, 2012.-248 с.
61. Охріменко, Л. Використання технології розвивального навчання на уроках української мови в початкових класах/ Л.Охріменко // Молодь і ринок. - 2014. - № 9. - С. 123-129.
- 62.Палихата, Е. Взаємозв'язок між монологічним і діалогічним мовленням на уроках вивчення рідної / Е. Палихата // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Педагогіка. – 2006. – № 4. – С. 107–112.
- 63.Палихата Е.Я. Методика навчання українського усного діалогічного мовлення учнів основної школи/ Е.Я.Палихата. - Т. : ТДПУ ім. Володимира Гнатюка, 2002. - 272 с.
- 64.Палихата, Е. Мотивація у процесі навчання діалогування / Е. Палихата // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія. Педагогіка. – 2002. – № 4. – С.121-127.
- 65.Палихата, Е. Навчання діалогічного мовлення учнів другого року навчання в основній школі/ Е.Палихата // Рідна мова.–2015.–№23. – С. 57–66.
- 66.Палихата Е.Я. Урахування психологічних факторів у процесі навчання діалогу шляхом опрацювання діалогічної єдності / Е.Я.Палихата // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Педагогіка, соціальна робота. - 2012. Вип. 29. - С. 132- 135.
- 67.Палихата Е. Я. Формування ввічливості у процесі навчання культури діалогічного спілкування/ Е.Я.Палихата // Наукові записки ТНПУ. Літературознавство. - 2016. - № 44. - С. 95-99.
- 68.Петрик, О. Розвиток діалогічного мовлення молодших школярів/ О.Петрик // Початкова школа. - 2005. - № 11. - С. 8-11.
- 69.Пилипенко, Т. Урок розвитку зв'язного мовлення. 3 клас./ Т.Пилипенко // Початкова школа. – 2017. - №3. – С.5-7.

- 70.Піроженко Т.О. Комунікативно-мовленнєвий розвиток дитини як фактор вибору стратегії міжособистісного спілкування / Т.О.Піроженко // Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. - 2019. - Том 4. Психологія розвитку дошкільника. - Вип. 15. - С. 4–20.
- 71.Пономарьова, К. Особливості навчання української мови в 3 класі/ К.Пономарьова // Початкова школа. – 2020. - №9. – С.1-7.
- 72.Пономарьова К.І. Формування комунікативної компетентності молодших школярів у процесі навчання української мови: Посібник/ К.І.Пономарьова. - Київ , 2019. - 131 с.
- 73.Розвивальні технології навчання молодших школярів : навч. посіб. / О.М.Кондратюк, С.Є. Лупаренкота ін. - Харків : ХНПУ ім. Г.С. Сковороди, 2011. - 224 с.
- 74.Розвиток діалогічного мовлення молодших школярів // Управління школою. - 2005. - №22-24. - С. 5-6.
- 75.Ростикус Н.П. Аналіз компонентів ситуаційної діалогічної діяльності учнів на уроках української мови в початкових класах/ Н.П.Ростикус // Науковий вісник Донбасу. - 2018. - № 1 – 2 (37-38). – URL: <http://nvd.luguniv.edu.ua/.PDF>
- 76.Ростикус, Н. Мовленнєво-комунікативна готовність дітей до навчання української (рідної) мови в початковій школі/ Н.Ростикус// Гірська школа Українських Карпат. - 2016. - № 15. - С. 198–202.
- 77.Ростикус, Н. Особливості структури уроків української мови в початкових класах// Актуальні проблеми педагогічної освіти: соціокультурний вимір: монографія/ М.І. Олійник, Н.І. Мачинська, А.Ю. Войтович. - Львів: ФОП Кепещук П. М., 2018. - С. 294–311.
- 78.Ростикус, Н. Система вправ із розвитку зв'язного діалогічного мовлення молодших школярів/ Н.Ростикус // Початкова школа: Науково-методичний журнал. - Київ: Початкова школа, 2018. - № 6. - С. 20–25.

- 79.Ростикус Н.П. Як навчати діалоги складати? Методика формування діалогічного мовлення молодших школярів/ Н.П.Ростикус // Учитель початкової школи. - 2018. - № 1. - С. 16–19.
- 80.Савченко О.Я. Дидактика початкової освіти : підручник / О.Я.Савченко. - Київ : Грамота, 2013. - 504 с.
81. Савченко, О. Закон України «Про освіту»: коментар у контексті проблем реформування початкової освіти/ О.Савченко// Початкова школа. - 2018. - № 1. - С.1-4.
- 82.Савченко, О. Компетентнісна спрямованість нових навчальних програм для початкової школи/ О.Савченко // Гірська школа українських Карпат. - 2015. - № 12-2. - С. 38-43.
- 83.Савченко О.Я. Початкова освіта в контексті ідей Нової української школи. Початкова освіта : Метод. рекомендації / О.Я.Савченко. - Київ : УОВЦ «Оріон», 2018. - С. 4–8.
- 84.Сідлецький А.А. Розвивальне навчання в початковій школі/ А.А.Сідлецький // Початкове навчання і виховання. – 2005. – № 19-21.
- 85.Сіранчук, Н. Розвиток зв'язного мовлення школярів як засіб підвищення культури мовлення в 4 класі / Н.Сіранчук // Освітні Коментарі. - 2012. - № 10/11/12. - С. 26-32.
- 86.Сіранчук Н.М. Формування лексичної компетентності в учнів початкових класів на уроках української мови: Монографія / Н.М.Сіранчук. – К. : Центр учбової літератури, 2017. – 288 с.
- 87.Сіранчук Н. М. Формування лексичної компетентності молодших школярів у руслі концепції розвивального навчання/ Н.М.Сіранчук // Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Сер. : Педагогічні науки. - 2015. - Вип. 28. - С. 150-156.
- 88.Старагіна, І. Особливості мовленнєвого розвитку дитини в системі розвивального навчання / І. Старагіна, О. Чеснокова // Початкова школа. – 2002. – № 3 – С. 6.

89. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: у 5 т. - К.: Радянська школа, 1997. - Т.4. (Павлиська середня школа; Розмова з молодим директором школи). - 640 с.
90. Сучасні методи групової роботи з учнями : науково-методичний посібник / укладачі: Буряк О.О., Кечик О.О. - Харків : Друкарня Мадрид, 2020. - 103 с.
91. Татушко І.М. Розумово-мовленнєвий розвиток молодших школярів як важлива педагогічна проблема/ І.М.Татушко //Наук. пр. Донец. нац. техн. ун-ту. Сер. Педагогіка, психологія і соціол. - 2010. - Вип. 7. - С. 176-180.
92. Типові освітні програми для закл. загальної середньої освіти: 1-2 та 3-4 класи. - К. : Видавництво «Світоч», 2019. - 336 с.
93. Ткачук В., Грибчук Л. Післябукварик: читаємо, пишемо, розвиваємо мовлення / В.Ткачук, Л.Грибчук. - К.В.- во: Підручники і посібники, 2020. – 112 с.
94. Ткачук, Г. Технології формування зв'язного мовлення молодших школярів засобами художніх творів В. О. Сухомлинського/ Г.Ткачук // Початкова школа : Науково-методичний журнал. - 2015. - № 10. - С. 12-15.
95. Українська мова. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів: 1-4 класи (оновлена) URL: <http://mon.gov.ua/withoutSD/Програми/1-ukrayinska-mova-1-4-klas.lyuba.doc>
96. Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори: у 2 т. - Київ: Радянська школа, 1983. - Т.1. - 488 с.
97. Химинець В.В. Інновації в початковій школі /В.В. Химинець, М.Ю. Кірик. – Тернопіль : Мандрівець, 2009. – 312 с.
98. Хома О.М. Сучасні підходи до розвитку зв'язного мовлення на уроках української мови в початковій школі/ О.М.Хома // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, III(25), Issue: 49, 2015 www.seanewdim.co
99. Хуторна, Л. Розвиток усного та писемного мовлення молодших школярів у системі розвивального навчання Д.Б. Ельконіна - В.В. Давидова/ Л.Хуторна // Початкова освіта. Шкільний світ : Перша українська газета для першого вчителя. - 2010. - № 19. - вкл.

- 100.Черезова, І. Психолінгвістична складова мовленнєвої діяльності молодших школярів/ І.Черезова // Початкова школа. - 2014. - № 9. - С. 52-54.
- 101.Шевчук Т.О. Шляхи вдосконалення культури розмовного діалогу молодших школярів на уроках української мови / Т.О.Шевчук, Е.Х.Пелешок // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка - 2011. - С.81-84
URL: <http://studentam.net.ua/content/view/8296/>
- 102.Ялоза, О. Урок розвитку зв'язного мовлення. 4 клас./ О.Ялоза // Початкова школа. – 2017. - № 6. – С.16-17.

ДОДАТКИ

Додаток А

Короткий словник термінів

Аудіювання - один із чотирьох видів мовленнєвої діяльності, сутність якого полягає у сприйманні на слух мовлення, його розумінні. Основне джерело отримання знань, основа спілкування, засіб здобуття інформації.

Бесіда - діалогічний метод навчання, при якому педагог шляхом постановки системи запитань підводить тих, хто навчається, до розуміння нового матеріалу чи перевіряє засвоєння ними вже вивченого.

Використання інтонації та мовних засобів зв'язку (у діалозі) - повторення слів чи окремих реплік; використання займенників, синонімічних слів; уживання дієслівних форм 2-ї особи; звертання (у кличному відмінку) до співрозмовника.

Гра – один з видів діяльності, значення якого не в результаті, а в самому процесі.

Гра рольова – групова гра, в якій учні беруть на себе різноманітні соціальні ролі (батька, матері, лікаря, дитини тощо) у спеціально створених сюжетних умовах.

Гра сюжетна – гра, в якій діти відтворюють сюжет из реального життя чи художньої літератури.

Дидактичні ігри - ігри для навчання й виховання дошкільників і школярів; розвивають сенсорні (чуттєві) орієнтації дітей, спостережливість, увагу, пам'ять, мислення, мову, уміння рахувати; мають важливе значення для морального виховання, сприяючи розвиткові цілеспрямованості, витримки, самостійності, виробляють уміння діяти згідно з певними нормами.

Дискусія - усна (або писемна) форма організації мовлення, у процесі якої розглядаються протилежні точки зору; комунікативна взаємодія групи учнів, що організовується для обміну думками, обговорення спірного питання.

Диспут - форма організації попередньо підготовленого публічного обговорення складного суперечливого питання (про переглянутий кінофільм, виставу тощо), у ході якої наявні різні (іноді протилежні) погляди. Диспутом називають форму навчання (урок), що будується на основі заздалегідь підготовленої дискусії й передбачає обговорення складного питання. Мета диспуту - надати можливість колективно пройти шляхом пошуку істини.

Діалог - різновид говоріння, процес мовленнєвої взаємодії двох або кількох учасників спілкування, форма усного мовлення, яка характеризується зміною висловлювань двох або декількох мовців, безпосереднім зв'язком висловлювань з ситуацією; форма мовлення; зв'язний текст, який складається з автономних пар реплік. *Діалог у навчанні* - форма педагогічної взаємодії учителя - учня (учня - учня) в умовах навчальної ситуації, в ході якої відбувається інформаційний обмін, взаємний вплив і регулюються відносини.

Діалогічного мовлення функції - повідомлення інформації; прийняття/неприйняття інформації; обмін судженнями; обґрунтування своєї точки зору; взаємопереконання. У залежності від функцій виділяють такі типи діалогів: діалог-розпитування; діалог-домовленість; діалог-обмін думками; діалог-обговорення.

Еліптичність - використання простих за структурою, непоширених речень.

Ігрові технології навчання - така організація навчального процесу, під час якої навчання здійснюється у процесі включення учня в навчальну гру (ігрове моделювання явищ, «проживання» ситуації).

Кейс-стаді (Case-studi) – це навчання за допомогою аналізу конкретних ситуацій. Відмінність методу в тому, що кейс-стаді – створення проблемної ситуації на основі фактів із реального життя.

Кліше – усталені розмовні формули: знайомство, представлення; подив, співчуття, несхвалення; початок, продовження, завершення розмови; формули мовленнєвого етикету.

Комунікант - особистість, яка здійснює комунікативний акт передачі інформації або сприймає й інтерпретує її.

Комунікативна поведінка - сукупність правил і традицій вербального і невербального спілкування, що склалися в тому або іншому соціумі і реалізуються у процесі комунікації.

Комунікація - спілкування, передача інформації, думок, почуттів, волевиявлень людини. Розрізняють міжособистісну, масову комунікацію – за типом відносин між учасниками; мовленнєва (письмова й усна) – за засобом; паралінгвістична (жести, міміка); речово-знакова (продукти виробництва, образотворчого мистецтва та ін.).

Культура мовлення - дотримання літературних норм вимови, наголошення, слововживання, побудови словосполучень, речень, текстів; нормативність усної й писемної мови, що виражається в її правильності, точності, ясності, чистоті, логічності, доречності, виразності, а також у

різноманітності граматичних конструкцій, багатстві словника, дотриманні в писемному мовленні орфографічних і пунктуаційних норм.

Метод проєктів - організація навчання, за якою учні набувають знань і навичок у процесі планування й виконання практичних завдань - проєктів.

Методика – галузь педагогічної науки, яка досліджує закономірності вивчення певного навчального предмета. До змісту методики як часткової дидактики входить: 1) встановлення пізнавального й виховного значення даного навчального предмета і його місця в системі шкільної освіти; 2) визначення завдань вивчення даного предмета і його змісту; 3) вироблення відповідно до завдань і змісту навчання методів, методичних засобів і організаційних форм навчання. Термін «методика навчання» вживається у вузькому значенні – як учення про методи навчання.

Методика розвивального навчання - сукупність змісту, методів і прийомів навчання, спрямованих на розвиток розумових (і фізичних) сил учня, в основі вибору яких лежить ідея орієнтування не на досягнутий (актуальний) рівень розвитку учня, а на «зону ближнього розвитку» (Л.С. Виготський).

Мовний етикет – національно-специфічні правила мовної поведінки, що реалізуються у прийнятих суспільством ситуаціях «ввічливого» контакту із співбесідником.

Монолог - розгорнуте висловлювання однієї особи, звернене до однієї людини або певного колективу одночасно для повідомлення інформації, впливу або спонукання до дії.

Невербальне спілкування - обмін інформацією за допомогою несловесних засобів.

Паравербальні засоби комунікації - супровідні для вербального мовлення знакові засоби, що відіграють значну роль у процесі спілкування, зокрема реалізують протишумову програму мовлення, доповнюють й уточнюють його, надають емотивності й експресивності і т. ін.

Полілог (багатоголосся) - розмова, в якій одночасно бере участь багато людей; злива реплік, вигуків, зауважень, що подаються в тексті без вказівки на імена тих персонажів, яким вони належать.

Репліка – особлива мовна одиниця, що характеризується відносною формально-граматичною завершеністю і відносною самостійністю. Залежно від комунікативної мети розрізняють такі види реплік: репліка-привітання, репліка-відповідь на привітання, репліка- запитання, репліка-відповідь на запитання, репліка-ствердження або заперечення, репліка-оцінка тощо.

Розвивальне навчання – спрямованість принципів, методів і прийомів навчання на досягнення найбільшої ефективності засвоєння мови й

розвитку мовлення; формує мисленнєві й мовленнєві здібності, сприяє розвитку мовної й *мовленнєвої компетенції*.

Спілкування (комунікація) – своєрідна форма зв'язку людей у процесі їхньої пізнавально-трудової діяльності, обмін інформацією, що здійснюється за допомогою різних засобів, насамперед мови, а також дорожніх знаків, світлових, колірних, звукових сигналів, предметів-символів тощо. Засоби передачі інформації, тобто засоби спілкування поділяються на вербальні (словесні) та невербальні (несловесні). Невербальні засоби спілкування – це жести, міміка, рухи, погляд, поза, а також різні несловесні символи й знаки.

Ситуативність - мовленнєву поведінку як власну, так і співрозмовника у процесі діалогу неможливо спланувати заздалегідь, оскільки єдність сусідніх реплік у діалозі миттєва, зумовлена конкретною ситуацією, а не постійна.

Сюжетні ігри – образні ігри з певним педагогічним задумом, який розкривається через відповідні події (сюжет, фабула) і програвання ролей. Сюжетні ігри використовуються в навчальних закладах на уроках та позакласних заняттях. Змістом сюжетних ігор виступають літературні твори або епізоди з життя самих дітей.

Умотивованість - до діалогу співрозмовників спонукають різноманітні мотиви: повідомити про щось; привернути увагу до певного об'єкта чи події; поділитися враженнями; констатувати факти; узгодити різні підходи до розв'язання конкретної справи; обмінятися думками, переживаннями; виразити свої емоції.

Форми мовлення - усне і писемне мовлення, що співвідноситься між собою. Для форм мовлення характерні такі ознаки: змістовність, ясність, точність, логічна послідовність, переконливість, правильність і т. ін., у той самий час вони мають свої особливості. Усне мовлення первинне за своїм походженням, а писемне – вторинне, усне мовлення відтворюється за допомогою звукової сторони мови, а писемне за допомогою графічних знаків тощо.

Додаток Б

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ

Додаток Б1

Зразки діалогів

Діалог 1. «Зустріч після канікул»

- Привіт, Андрійку! Радий тебе бачити!
- Привіт! Я і радий! Як відпочив на канікулах?
- Дуже добре! Ми з батьками їздили на тиждень у Карпати. Там так чудово! Я навчився кататися на лижах!
- Молодець! Не страшно було?
- Спочатку страшнувало. Схил такий довгий, хоч і не дуже крутий – для новачків. Мені допомагав молодий інструктор, і дуже швидко стало виходити! Було дуже весело. Ми майже не заходили до готельного номеру. Це були найкращі канікули в моєму житті!
- Радий за тебе!
- На все добре!
- До зустрічі!

Діалог 2. «Чому ти не у школі?»

- Доброго дня, Ганно Степанівно!
- Здрастуй, Петрику!
- А ти чому не у школі в такий час?
- Так зараз же весняні канікули. До наступного понеділка ми відпочиваємо.
- Зрозуміло! Ну, канікули – це добре. Можна переробити купу корисних справ. От ти, наприклад, на що витрачаєш вільний час?
- О, багато на що! Гуляю, читаю книжки, вчуся працювати на комп'ютері...
- Молодець! А чи багато вам задають на канікули?
- Так, задають немало. Сумувати ніколи! А як справи у вашого Миколи?
- Усе добре. Він зараз на лекціях – у студентів немає канікул у середині семестру.
- Справді? Це, мабуть, важко – вчитися півроку безперервно.
- Мабуть, спочатку так, а потім звикають. Ну добре, відпочивай! Перекажуй вітання мамі!
- Дякую, а Ви – Миколі! До побачення!

Діалог 3. «У школі»

- Здрастуй! Будь ласка, підкажи, де тут розташована шкільна їдальня?

– Залюбки підкажу. Вона на першому поверсі, у кінці коридору. Мені теж в той бік, тому можу тебе провести.

– О, дуже дякую! Просто я перший день у школі.

– Ти новенька?

– Так, буду навчатися у 3-А класі. Мене звуть Іра Якименко. А тебе?

– А мене Ігор Мостовий. Ти майже моя колежанка, я з 3-А! А де ти навчалася раніше?

– Я вчилася у школі №3, але ми переїхали у нову квартиру. Оце і є їдальня?

– Так. Раджу тобі купувати булочки саме з повидлом. Вони тут дуже смачні!

– Дякую! Ще побачимося у класі!

– Звичайно, побачимось! До зустрічі!

Діалог 4 на тему «Школа»

– Добридень, Світланко!

– Добридень, Наталочко! Чого це тебе не було на першому уроці?

– Потрібно було піти в поліклініку, пройти флюорографію. Я ж не проходила її разом з усім класом, тому що тоді хворіла.

– Ось воно що!

– Щодо першого уроку, то можна тебе попросити про послугу?

– Звичайно ж, можна.

– Розкажи мені, будь ласка, що ви проходили на уроці.

– Оскільки це була географія, ми вивчали природничі багатства України. Потім отримали завдання зробити відмітки на контурних картах. Тобто позначити місця родовищ корисних копалин.

– А яких це корисних копалин?

– Нафти, газу, кам'яного та бурого вугілля, залізних та кольорових руд...

– А, я зрозуміла! А яким було домашнє завдання?

– По-перше, вивчити параграф сьомий у підручнику...

– Будь ласка, не так швидко, я записую до щоденника. А ще?

– Ще закінчити роботу з контурною картою. Це має бути велика контурна карта на сторінці 12.

– Так, дякую. Більше нічого?

– Поки нічого. На наступному уроці, обіцяв учитель, будемо розглядати зразки мінералів.

– Це цікаво. Дякую тобі за допомогу!

– Нема за що! Звертайся до мене, якщо буде потреба!

Додаток Б 2

Ситуативні комунікативні завдання для побудови діалогів

1. Побудова за описаною ситуацією і готовою реплікою спонукання реплік реагування (згоди, незгоди, здивування, схвалення). За описаною вчителем ситуацією і реплікою спонукання складіть репліку - відповідь, що виражає згоду (а далі – незгоду, здивування тощо):

- на тему до описаної ситуації на основі програми спілкування;
- за серією малюнків, використовуючи опорні слова;
- за змістом малюнка;
- на певну тему до означеної ситуації;
- на одну і ту ж тему, але для різних ситуацій.

2. Створення діалогу на тему до описаної ситуації на основі програми спілкування. Наприклад: придумайте діалог за схемою, озвучте її. Мета спілкування – попросити про надання допомоги. Учасники діалогу – хлопчик і дівчинка. Учитель спрямовує діалоги відповідно до підготовленості класу і загального розвитку дітей.

3. Придумайте діалог за схемою, озвучте його. Мета спілкування – поділитися враженнями про відвідування виставки екзотичних тварин. Учасники діалогу – двоє друзів (Павлик і Юрась).

4. Складіть діалог за аналогією до попереднього. Мета спілкування – переконати товариша в необхідності відвідати виставку екзотичних тварин.

5. Побудуйте діалог за схемою. Ситуація – зустріч однокласників. Мета спілкування – поділитися враженнями про літні канікули. Мовне завдання: - починати розмову: я хотів(ла) поділитися враженнями..., я хотів(ла) почути, як...; - вживати звертання: друже, на ім'я; вітання – добридень, вітаю, доброго дня, здоровий будь; прощання – до побачення, до зустрічі, бувай...; - висловлювати власну думку: я переконаний, мені здається; - висловлювати незгоду: мені так не здається, не можу з тобою погодитися.

6. Створення діалогу на певну тему до заданої ситуації: 1) складіть діалог у парі за такої ситуації: ви прийшли до бібліотеки, вам необхідно поговорити з бібліотекарем. Мета спілкування – дібрати книги, щоб підготувати повідомлення про багатство української мови; 2) складіть діалог, змінивши мету спілкування. Мета спілкування — продовжити термін користування «Орфографічним словником» для товариша, що перебуває у лікарні; вибрати книгу для позакласного читання.

7. Складіть монолог за такої ситуації: уяви, що ти хочеш придбати новорічні подарунки для членів своєї родини (сестричці – цікаву книжку, мамі – овочерізку, бабусі – набір для в'язання, татові – блокнот). Добери прикметники для характеристики подарунків за кольором, матеріалом, сприйняттям на них і дотик, за розміром, функціональним призначенням та іншими ознаками. Використовуючи ці прикметники, звернися до продавця, опиши предмети, які хочеш придбати. Адресат – продавець у магазині; адресант – ти сам, учень 2 класу; комунікативна мета – переконати продавця дібрати ті предмети, які, на твою думку, найкраще відповідатимуть смакам членів твоєї родини; форма – усний монолог.

Додаток Б 3

Система вправ для навчання діалогічного мовлення

Засіб 1. Навчання діалогічного мовлення з використанням тексту – зразка.

1. Прослухайте діалог без тексту з попередніми орієнтирами (запитання за змістом, правдивими й неправдивими твердженнями, ключовими словами).
2. Прослухайте діалог, використовуючи візуальну опору.
3. Прослухайте окремі репліки для відпрацювання правильної вимови та інтонації і прочитайте діалог.
4. Прочитайте діалог за ролями.
5. Заповніть порожні місця у репліках діалогу.
6. Розкрийте дужки в репліках діалогу.
7. Відтворіть діалог у ролях.
8. Самостійно розширте репліки в діалозі відповідно до контексту.
9. Складіть діалог, розміщуючи переплутані репліки у відповідному порядку.
10. Складіть діалог на основі теми, ситуації, ключових слів і з урахуванням певної комунікативної задачі.

Засіб 2. Навчання діалогічного мовлення на основі складання діалогу «Крок за кроком».

1. Опишіть ситуацію й назвіть репліки, адекватні цій ситуації.
2. Розширте репліку реагування (наприклад, вкажіть причину відмови).
3. Використайте інші форми реагування (пообіцяйте зробити це пізніше, виразіть небажання це робити).

Додаток Б 4

Навчальні завдання і вправи дослідницького характеру (4 кл.)

(За Л.Охріменко «Використання технології розвивального навчання на уроках української мови в початкових класах» // [Молодь і ринок](#), - 2014. - № 9. - С. 123-129).

Увесь мовний матеріал за програмою 4 класу розбито на блоки і до них дібрано навчальні завдання. Перші навчальні завдання дослідницького характеру подані за алгоритмом, а решта – самі завдання, оскільки їхнє виконання є аналогічним.

Тема. Речення. Зв'язок слів у реченні.

1. *Послухати розповідь, виділивши в ній головне.*

Речення складається зі слів. Усі слова об'єднані змістом. До кожного слова можна поставити запитання. Наприклад. *Маленька Даринка вишиває красивий рушник. Хто вишиває? – Даринка. Що робить Даринка? – вишиває. Даринка яка? – маленька. Що вишиває? – рушник. Рушник який? – красивий*

2. *Намалювати схему і дослідити, як зв'язані слова у реченні. Міркуй так: _____ яка? _____ що робить? _____ що? _____ який? _____.*

3. *Прочитати на моніторі комп'ютера правило. Виконати вправу, у якій знайти два речення, які відповідають такій схемі: де? _____ хто? _____ що роблять? _____.*

4. *За аналогією скласти схему до речення (Дятел весело стукає дзьобом по дереву).*

5. *Зробити узагальнення і висновки про зв'язок слів у реченні та навчитися добирати до нього схему і навпаки – за схемою складати речення.*

Тема. Речення. Члени речення.

1. *Послухати розповідь і порівняти мовні факти. «Слова в реченні, які відповідають на запитання називаються членами речення. Є головні слова – це головні члени речення, без яких не може бути речення. Решта слів у реченні називаються другорядними. Але є в реченні й такі слова, які не відповідають на питання. Вони не належать до членів речення».*

2. *Прочитати речення на моніторі комп'ютера і дослідити, де є головні, а де – другорядні члени речення. Поставити запитання до кожного слова в реченні. Чому вони так називаються? Пояснити.*

Червоні снігурі стрибають по снігу. Синьо - жовті синиці зібралися біля годівниці.

3. *Поміркувати і довести, яку «роботу» виконують у реченні усі слова: головну, другорядну, ніяку.*

4. *Зробити узагальнення і висновки про роль головних і другорядних членів речення. Навести приклади різних типів речень.*

Тема. Однорідні члени речення. Розділові знаки при них.

1. *Послухати розповідь, застосовуючи асоціації.* «В одному реченні можуть бути кілька підметів і один присудок. Наприклад, *У шкільному саду росли айстри, жоржини, чорнобривці.* А може бути навпаки – кілька присудків і один підмет. Наприклад, *Ластівка кружляла, літала, шукала місце для гнізда.* Ці слова називають однорідні підмети і однорідні присудки. Однорідними можуть бути і другорядні члени речення: *З неба падають сніжинки на дерева, будинки, землю.* Однорідні члени речення у вимові виділяються інтонацією, а на письмі – комами».

2. *Прочитати речення на моніторі комп'ютера. Дослідити, які члени речення можуть бути однорідними. Як вимовляються однорідні члени речення? Поставити запитання до декількох підметів, до присудків. Пояснити.*

У степу росли ромашки, дзвіночки, маки. Сонце за день нагріло землю, повітря. Чайки спочатку літали над морем, а потім стали на піщаній косі.

3. *Поміркувати і довести, що в реченні є однорідні підмети, присудки, другорядні члени речення. Які розділові знаки ставляться на письмі між однорідними членами речення? Як треба читати це речення?*

4. *Поспостерігати за однорідними членами речення. Для цього спочатку прочитати речення монотонно, не зупиняючись там, де стоять коми. Чи може таке бути? А потім подумати і прочитати речення з інтонацією. Визначити, які члени речення є однорідними.*

5. *Зробити узагальнення і висновки про роль однорідних членів речення. Із прочитаних казок скласти власноруч речення з однорідними членами («Кирило Кожум'яка», «Кривенька качечка», «Дідова і бабина дочки»). Прочитати і пояснити.*

Тема. Частини мови.

1. *Послухати розповідь про частини мови, застосовуючи асоціації (багато квітів – багато частин мови).*

2. *Дослідити, у які групи можна згрупувати всі квіти (дерева, пташки, рослини, тварини). Зв'язати поняття з частинами мови. Прочитати стовпчики слів: світло, праця, розум; світліє, працюю, розуміє; світлий, працьовитий; розумний. Що ці слова означають і на які питання вони відповідають.*

3. *Поміркувати, як можна порівняти слова-назви предметів зі словами-назвами дій: дружба, дружити; радість, радіти, сум, сумувати.*

4. *Поспостерігати за словами – назвами ознак: дружний, радісний, сумний. Скласти речення з цими словами. Визначити, яким членом речення вони виступають.*

5. Вибрати одне зі слів, вміщених у дужках, яке допоможе правильно завершити речення.

а) У теплих краях живе... (ведмідь, олень, вовк, верблюд, тюлень),

б) Місяць зими... (вересень, жовтень, лютий, листопад, березень).

в) Найбільший птах... (ворона, страус, сокіл, горобець, орел, сова).

6. Зробити узагальнення про частини мови. Згрупувати слова за частинами мови: небо, дощ, блакитний, синій, стоїть, падає.

Тема. Іменник як частина мови.

1. Послухати розповідь про іменник, проаналізувати та згрупувати одержані мовні факти.

2. Прочитати текст, поспостерігати за словами, які означають назви предметів. Дослідити, на яке питання вони відповідають, визначити число, рід, відмінок. У яких словах було це визначити? Записати їх.

Сонячний травневий ранок наповнюється щебетом пташок. Поміж деревами росте сон-трава. Вона похитує легенько пухнастими голівками. Зелене листя з білявим пушком надає їй привабливості. Вона полюбляє сухі та затишні місця.

3. Поміркувати, чи можна з одних слів-назв предметів скласти речення. Яких слів бракує? Додати їх і скласти речення. На траві, роси, крапельки, блиск. Сонце, промені, на землю. Уранці, все, життя.

4. Дібрати слова-іменники на шкільну тему. Скласти з ними кілька речень, об'єднавши їх темою «У школі».

5. Виключити зайве слово. Пояснити, чому саме це слово зайве.

а) Тюльпан, лілія, квасоля, ромашка, фіалка.

б) Ріка, озеро, море, міст, болото.

в) Машина, ведмежа, пісок, м'яч, лопата.

г) Тополя, береза, ліщина, липа, осика.

Тема. Прикметник як частина мови.

1. Послухати розповідь про прикметник, з якої можна дізнатися про зв'язок прикметника з іменником.

2. Прочитати текст, вставити замість крапок потрібні слова. Поспостерігати за словами, які називають ознаки предметів. Дослідити, на яке питання вони відповідають, визначити число, рід, відмінок. У яких словах важко було це визначити? Пояснити, чому.

Свіжий вітер пробігає між ... деревами. Багато пташок полетіли в ... краї. Зайнялася на небі ... веселка. На ... дереві було рясно плодів. Я люблю ходити босоніж по ... росі. Біля річки у ... тиші таємниче шелестів очерет і дзвеніли у повітрі ... коники.

3. Розглянути схему розбору прикметника. Порівняти з алгоритмом розбору. Чи все правильно зроблено? Перевірити.

Свіжий (вітер) (який ?) – прикм., чол.р., одн., Н.в., зв'язане зі словом *вітер*, другорядний член речення.

Вечір огорнув теплу землю густим туманом. *Теплу* (землю) – (який ?) теплий – прикм., жін.р., одн., З.в., зв'язане зі словом *землю*, другорядний член речення. *Густим* (туманом) – (який) густий – прикм., чол. р., одн., О.в., зв'язане зі словом *туманом*, другорядний член речення.

4. Дослідити, як правильно утворити від іменників прикметники:

Квітка – ...; річка – ...; бджола – ...; дерево – ...; стіл –

Тема. Числівник як частина мови.

1. Послухати розповідь про числівник, визначити, що він означає (кількість і порядок при лічбі).

2. Поспостерігати, як правильно прочитати математичні вирази, використовуючи прийменники від, до $50+45=95$ $80+20=100$ $6018=42$ $7010=60$

3. Дослідити, як від поданих кількісних числівників утворити порядкові за зразком: один, три, вісім, сорок, сто, вісім, чотирнадцять.

4. Поєднати числівники з іменниками. Записати утворені словосполучення. П'ять, окунь, один, книга, двадцять, два, олівець, три, вікно, одинадцять, футболіст.

5. Поспостерігати, як в усному мовленні допускається сполучення числівників двоє, троє... з іменниками, що вживаються тільки у множині (двоє саней, троє окулярів).

6. Визначити, як правильно уживати вирази: «Котра година?»; «О пів на дев'яту»; «Об одинадцятій»; «Яка погода?»

7. Узагальнити знання про вживання числівника в мові і мовленні.

Тема. Займенник як частина мови.

1. Послухати розповідь про займенник, який вживається замість назви предмета.

2. Поспостерігати, як займенники змінюються за відмінками; як слугують для зв'язку їх з іншими словами; як називний і давальний відмінки ніколи не вживаються без прийменників:

1) ... люблю свою Україну. 2) ... любить читати книжки. 3) ... завжди говоримо правду. 4) ... змагаються за честь своєї школи.

3. Дослідити, у яких трьох займенниках пишеться дві букви - е - ?(мене, тебе, себе), а у яких –ьо-, -йо-?(у ньому, його, йому).

4. Прочитати речення та проаналізувати його. Пояснити, як змінити особу.

Мама подарувала (він) цікаву книжку. Ходімо в ліс зі (я). Сьогодні (я) призначили черговим. Ось Дніпро. По (він) плаває багато пароплавів, човнів.

5. *Зробити узагальнення про займенник як частину мови. Пояснити його назву.*

Тема. Дієслово як частина мови.

1. *Послухати розповідь про дієслово і пояснити, чого воно так називається. Чи можна сказати, що діє слово.*

2. *Дослідити, на яке питання відповідає дієслово, яким членом речення може виступати в реченні. Поставити запитання до декількох дієслів: читаю, читати, пишу, напишу, замалював, накреслила. Пояснити.*

3. *Поміркувати і довести, що ці слова належать до дієслів: бігти – йти, падати – вставати, заборонити – дозволити, знайти – загубити, любити – ненавидіти. Скласти з цими словами речення, побудувати текст, дати заголовок тексту.*

4. *Поспостерігати за схемою розбору дієслова:*

Весело співає жайворонок у високому небі. Співає – (що робити ?) співати – дієслово, одн., тепер. час, III особа, II дієвідміна, зв'язане зі словами жайворонок, у небі; в реченні –присудок.

Полетіла ластівка в далекі краї. Полетіла – (що робити ?) летіти – дієслово, одн., минул. час, ж.р., зв'язане зі словом ластівка, у реченні – присудок.

5. *До поданих дієслів дібрати спільнокореневі дієслова з префіксами ви -, на -, під - : летіти –; говорити – ; їхати – ; читати – ; писати –; горіти –.*

6. *Прочитати текст, проаналізувати його, виділити дієслова. Зробити узагальнення про дієслово як частину мови.*

Ожили річки і розлилися широкими морями. Розкинулось небо яскравою блакиттю. Оживає торішня зелень трав. На клені з бруньок з'явилися пучечки зелених квітів. Бджоли впізнали їх і гудуть серед віття, зацвіли верба, береза, в'яз.

Скоро білими квітами вкривються сади.

Тема. Прислівник.

1. *Послухати розповідь про прислівник як з незмінною частиною мови, його специфічні особливості. Числівники відповідають на запитання як? де? куди? коли?*

2. *Поспостерігати за прислівниками і навчитися розпізнавати прислівники серед відомих частин мови: гарно, земля, любити, я, сорок, добре, тихо, сьогодні, завтра, добре, чудовий, тихий, тихо, веселий, весело.*

3. Довести, чи має прислівник стояти після дієслова: сонце сміється (як?) ласкаво; небо голубіє (як?) дивно; хмари пливуть (як?) тихо; мова дзвенить (як?) чисто, (урочисто).

4. Зробити висновок, що є в українській мові слова, які називають ознаку дій і вони виступають незмінними. Навести приклади за зразком.

Сьогодні чудова погода. Тихо, тихо Дунай воду несе. Ліс жив, глибоко дихав ароматом квітів.

Приступаючи до розгляду мовних явищ чи понять, учні на завершальному етапі вивчення української мови в 4 класі з допомогою вчителя аналізують зміст матеріалу. Їхня мета – виділити в ньому загальний принцип, що виникає в багатьох конкретних відношеннях, наявних у рекомендованому матеріалі. У процесі побудови навчальних завдань, які розв’язуються загальним способом, учні контролюють адекватність навчальних дій умовою завдання. При цьому вони оцінюють спочатку міру засвоєння загального способу розв’язування, а потім уточнюють його результат.

Додаток В

**Фрагменти уроків з розвитку діалогічного мовлення молодших
школярів засобами розвивального навчання**

Тема: Складання діалогу

Мета: розширити знання учнів про діалогічне мовлення, його особливості, правила побудови; формувати навички побудови діалогу на задану тему, ураховуючи ситуацію спілкування; розвивати мовлення, творчу уяву; збагачувати словниковий запас школярів; виховувати культуру спілкування.

Перебіг уроку*III. Сприймання й усвідомлення навчального матеріалу*

1. - Прочитайте вірш мовчки.

РОЗМОВА ПРО СОНЦЕ

Дитина. Скажи мені, мати, де йде сонце спати?

Мати. За високу гору, в золоту комору.

Дитина. А хто йому стелить на білій постелі?

Мати. Зіронька вечірня, гарна, як царівна.

Дитина. Хто ж його колише усе тихше й тихше?

Мати. Соловей піснями, тиха нічка снами.

Дитина. А які сни має, коли засинає?

Мати. Сняться йому квіти, що вдень для них світить.

Дитина. А хто його збудить, як світати буде?

Мати. Пташечки веселі збудять із постелі.

Дитина. А на що, як встане, то найперш погляне?

Мати. На дітей, серденько, що встають раненько. (*М. Підгірянка*)

- Про що запитує дитина у матері?
- Чи можна сказати, що дитина допитлива?
- Чим цікаві відповіді матері?
- У якій формі написано вірш? (У формі діалогу)
- Попрацюйте в парі! Прочитайте вірш за особами.
- Що таке діалог?

Послухайте ще один вірш. ВІТРИСЬКО

- Чом, вітриську, розходився, хазяйнуєш у саду?
 - Це я в листі заблудився і дороги не знайду.
 - А навіщо трусиш сливи у некошену траву?
 - Бо удався нелінивим, без роботи не живу!
 - Ой вітриську, робиш шкоду! Угамуйся хоч на мить!
 - Краще геть піду з городу, в чистім полі буду жити!
- Звісив з тину босі ноги, свиснув - листя полягло.

І за мить впродовж дороги покурився за село. (Т. Коломієць)

- Між ким відбувається діалог?
- Яким ви уявляєте вітрисько?
- Чому він покурився за село?
- З якою інтонацією читатимете слова господаря? вітру?

2. Пам'ятка про діалог

- Що слід пам'ятати про діалог? (Відповіді дітей.)

Частини діалогу

Вступна частина: ситуація спілкування (час, місце, учасники, тема).

Привітання.

Сам діалог.

Прощання.

Основні вимоги до діалогу

Триматися теми діалогу.

Створювати діалог відповідно до ситуації та мети спілкування.

Використовувати репліки для підтримання діалогу: «А ви як вважаєте?»; «Можливо, ви іншої думки?»; «Розкажіть про...».

Використовувати формули мовного етикету: вибачте, будьте люб'язні, перепрошую, будь ласка, дякую...

Дотримувати правил спілкування.

Кількість реплік (6-8).

- Як ви гадаєте, до кого і як потрібно звертатися? (Відповіді дітей.)

- Попрацюйте в парах. Випишіть у стовпчики форми звертання.

Привіт, здрастуй, добрий ранок (день, вечір), вітаю тебе, милий друг, дорогий товаришу, мій рідний, подруга мила, сонечко, здрастуйте, шановний (ім'я, по батькові), панове...

Пока, чао, будь, до завтра, побачимось, до побачення, до завтра, удачі тобі, до нових зустрічей, до швидкої зустрічі...

Складання діалогів

1. Самостійна робота (робота в парах)

- Складіть і розіграйте діалоги, ураховуючи зазначені обставини.

А. Ви телефонуєте хворій подрузі (другу) та пропонуєте допомогу.

Б. Товариш хоче пригостити вас морозивом. Подякуйте йому, назвіть сорт, що вам подобається, або ввічливо відмовтеся, пояснивши причину (ви застуджені, не подобається солодке і т. ін.).

В. Складіть і розіграйте діалог на тему «У кондитерському магазині».

2. Складання діалогу після ознайомлення з текстом

- Прочитайте текст на картках.

ВІДПОЧИНОК НА ПРИРОДІ

У гарну погоду ми проводимо вихідні за містом на березі річки. У нас є улюблене місце для зупинки — невелика галявина під величезним крислатим дубом. Кожен знаходить собі заняття до душі: хтось ловить рибу, хто грає у волейбол, хтось гуляє лісом. Ми обов'язково розводимо багаття. Приємно сидіти біля багаття і співати пісні під гітару. Повертаємося додому ввечері, набравшись сил і енергії.

- Складіть і розіграйте діалог на тему «Збираємося на прогулянку до річки (в ліс, за місто, в парк)».

3. Складання продовження діалогу за поданим початком

- Оленко, ти вже помила посуд?
- Так.
- Привіт, ходімо у кіно.
- З радістю. Зачекай, я...
- Доброго вечора, Тарасик удома?
- Так. Зачекай...
- Чого ти сумуєш, дівчинко?
- Я загубила...
- Петрику, ти вже підготував повідомлення про тварин?
- Так. Але...
- Запишіть один із діалогів.

Підсумок уроку

- Чому був присвячений наш урок?
- Чого ми навчалися?
- Про що нове дізналися?
- Що таке діалог?
- Яких правил слід дотримувати при складанні діалогу?

Домашнє завдання.

Скласти діалог про правила поведінки в школі, навести приклади. Записати діалог.

Тема. Складання діалогу на тему: «Тварини – не іграшки» за посібником Г.А. Іваниці «**Читай. Малюй. Пиши**» (2 клас)

Мета. Вчити дітей слухати, запитувати, відповідати на запитання, правильно будувати діалог. Розвивати і вдосконалювати уміння виразно і зрозуміло формулювати думку, точно добирати слова в реченні. Розвивати уміння працювати самостійно і в парі. Виховувати бережливе ставлення до тварин.

Обладнання. Конверти з розрізаними текстами – діалогами, імітований мікрофон.

Перебіг уроку

1. Енергізатор. - Запитайте один в одного, в кого який настрій.

Зразок

- Сергійку, який у тебе настрій?
- Дякую, Світланко, чудовий!
- А у тебе?
- У мене, Сергійку, дуже гарний настрій. Дякую!

Покажіть свій настрій виразом обличчя. Усміхніться самі до себе, усміхніться до мене, поділіться гарним настроєм з товаришем.

За виразом обличчя я бачу, що у вас все гаразд і загальний наш настрій можна зобразити так: (задоволення).

Я дуже хотілаб, аби такий настрій був у вас усіх до кінця уроку.

II. Мотивація навчальної діяльності.

1. Проблемне запитання.

- Коли ви сумуєте, що допомагає вам покращити настрій? *(діти висловлюють свої думки)*

2. Гра «Розірване речення».

не тварини іграшки це
3 1 4 2

(Діти розташовують слова у потрібній логічній послідовності)

3. Вправа «Мікрофон».

Продовжте думку:

Тварини – це не іграшки, тому що ...

(Учні висловлюють свою думку)

III. Повідомлення теми і мети уроку.

IV. Актуалізація опорних знань.

1. Робота з текстом та серією малюнків.

ЛЮДИНОЮ БУДЬ!

Допиши, як вчиниш.



1. В Андрія й Іринки жила киця Мура. Вона привела трое гарненьких кошенят.



2. Андрійко вирішив поділитися радістю зі своїми друзями.



3. — Друзі, привіт! У мене радість — наша Мурка привела кошенят.
— Вітаємо! А можна їх побачити?



4. — Звичайно можна, тільки дуже обережно, щоб не злякати кошенят і Мурку не розхвилювати. Вона дбайлива мама!



5. — Іринко, ти що робиш?
— Граюся. Це мої ляльки-діти.
— Так не можна робити!



6. Діти пояснили Іринці, що
.....
.....
.....

Пам'ятай! Тварини — не іграшки!

(Учень зачитує текст, а решта дітей сліdkують за картками)

- Чи ускладнений текст розмовою кількох осіб?

2. Гра «Закінч думку».

Діалог — це ... (розмова між двома або кількома особами).

У

діалозі найчастіше зустрічаються такі типи речень за метою висловлювання, як . . . (*питальні і розповідні*).

Слова кожної особи, яка бере участь у розмові, називається . . . (*репліками*).

Кожна репліка діалогу, зазвичай, починається . . . (*з нового рядка*).

Перед реплікою ставиться . . . (*тире*).

Розмову кондуктора і пасажирів, покупця і продавця можна назвати . . . (*діалогом*).

V. Фізкультхвилинка.

VI. Творча робота.

1. Робота в групах.

(Клас об'єднується в 4 групи (за назвами тварин). Кожній групі пропонується у конвертах набір реплік.

Теми діалогів «Зустріч у зоомагазині», «Подаруйте песика, будь ласка!», «Відпустіть синичку!», «Яку тваринку обрати».)

- Розташуйте репліки так, щоб утворився діалог.

Орієнтовний матеріал для роботи:

Зустріч у зоомагазині

- Привіт, Наталко!
- Здрастуй, Тимко!
- Кого ти вибираєш?
- Я хочу купити папугу.
- А ти знаєш, як за ним доглядати?
- Так, я володію певною інформацією.
- У мене, Наталю, є цікава книга про папуг. Я із радістю можу нею поділитися. про папуг. Я із радістю можу нею поділитись.
- Дякую, Тимко. Я сподіваюсь, що твоя книга навчить мене, як правильно доглядати за тваринами.

Подаруйте, песика, будь ласка!

- Мамо! Татку! Подаруйте мені, будь ласка, песика.
- А ти знаєш, як за ним доглядати?
- Я любитиму його і буду з ним гратися.
- Але цього, Павлику, недостатньо. Собаку потрібно годувати, виховувати, прибирати за ним, навчати, слідкувати за його здоров'ям. Догляд за твариною потребує багато часу і уваги.
- Я спробую, мамо, стати для свого песика найкращим другом. Він не пожалкує, що у нього такий господар.

Відпустіть синичку!

- Діти, навіщо ви спіймали синичку?
- Вона лежала на землі під деревом.
- Хіба вона поранена?
- Ні. Вона тріпоче крильцями, стрибає.
- Спробуйте відпустити її. Вона – не іграшка. Воля для пташки - найдорожче.
- Ми обов'язково так зробимо, лише переконаємось, що їй нічого не загрожує.

Яку тваринку обрати?

- Оленко, яку домашню тваринку ти хочеш обрати?
- Я вважаю, що найкраща та, яка потребує мало уваги.
- Але кожна жива істота вимагає чимало сил і часу для догляду за нею.
- Ні! Це мені не підходить. Я до цього ніяк не готова. Що ж робити?
- Я раджу тобі завести іграшкового друга: ляльку чи пухнастого ведмедика.

2. Презентація діалогів.

(представник груп представляють складені діалоги)

3. Колективна робота. Заповнення таблиці.

(Учні висловлюють свої думки на тему, чим відрізняється догляд за твариною від догляду за іграшкою, а вчитель вносить інформацію до таблиці.)

Іграшка	Тварина

(У кінці роботи робиться колективний висновок «Тварини – не іграшки»)

- Який висновок ви зробите для себе, прослухавши ці діалоги?

Тварини – це не іграшки. Тварини потребують багато уваги : за ними потрібно прибирати, їх треба вигулювати, годувати. Домашніх улюбленців слід любити, з ними треба гратись. Отже, перш, ніж заводити тваринку, подумай, чи зможеш ти стати для нього справжнім другом, чи створиш для нього такі умови, щоб йому було в тебе комфортно.

VII. Підсумок уроку. За технологією сенкан про діалог.

Діалог

Чіткий, лаконічний.

Розвиває, збагачує, виховує.

Без нього неможливе спілкування.

Розмова.

VIII. Домашнє завдання. Дописати діалог до тексту на картках.